

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565

Rajko Bratož, *Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum* • Maurizio Levak, *Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine* • Janez Höfler, *Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih* • Gašper Oitzl, *Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku* • Lucija Zala Bezljaj, *Religija in politično v ancien régimeu* • Ivan Smiljanič, *Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani* • Jelka Piškurič, *Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost* • Oskar Opassi, *Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990* • Peter Mikša, *Jure K. Čokl, Slovensko osvajanje osemstisočakov (1975–1995)*

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. septembra 2022.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2022: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o.

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2022

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on September 30, 2022.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2022): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2022

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Rajko **Bratož**, Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum288–315
 Hieronim kot zgodovinar svoje dobe: njegovi pogledi na krizne pojave in zaton Rimskega cesarstva
- Maurizio **Levak**, Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine316–335
 Coin Hoards from Late Antiquity in Istria as a Reflection of the Security Situation in the Area between Pannonia and the Po Valley
- Janez **Höfler**, Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih.....336–351
 Remarks about the New Monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs
- Gašper **Oitzl**, Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku352–396
 Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola
- Lucija Zala **Bezljaj**, Religija in politično v *ancien régime*.....398–429
 Religion and Politics in the *Ancien Régime*
- Ivan **Smiljanić**, Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani430–463
 Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana
- Jelka **Piškurić**, Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost.....464–491
 Jelka Piškurić, Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost
- Oskar **Opassi**, Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990492–509
 Gender Roles in the Workers' Socialist Self-Management Press: The Newsletter of the Employees of Delamaris 1974–1990

Peter Mikša , Jure K. Čokl , Slovensko osvajanje osemtisočakov (1975-1995)	510–532
Slovene Ascents of Eight-Thousanders (1975–1995)	

V spomin – In memoriam

Radoslav-Rade Petrović (Darja Mihelič).....	534–537
---	---------

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Mark Bailey, Black death: Economy, Society and the Law in fourteenth-century England (Nina Ošep).....	540–542
Klemen Kocjančič, Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno (Blaž Štangelj)	543–546
Žarko Lazarević, Delo in zemlja. Male študije kmečkega sveta (Marta Rendla)	547–553
Ivan Smiljanić (ur.), Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (Maja Lukanc)	554–556

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	558–561
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 76, 2022	562–565
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 76, 2022	

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.06>

Ivan Smiljanić

Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani

Smiljanić Ivan, mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, ivan.smiljanic@inz.si, <https://orcid.org/0000-0001-8202-8338>

Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani

Na Suhem bajerju pod Golovcem v Ljubljani so bile med prvo svetovno vojno izvrševane smrtno kazni nad osumljenci, obtoženimi protidržavnega delovanja. Identiteta večine vse do danes ni znana. V Kraljevini SHS so bili usmrčeni slavljani kot junaške žrtve avstrijskega režima. V časopisju se je Suhi bajer pojavljal v okviru političnih obračunavanj. Od sredine 20. let so na bajerju potekale žalne svečanosti, ki jih je vodila Orjuna. Poseben odbor je leta 1934 na bajerju postavil spomenik ustreljenim, leta 1939 pa so bili posmrtni ostanki prekopani v kostnico na Žalah. Danes sta lokacija bajerja in spomenik zapuščena.

Ključne besede: Suhi bajer, naglo sodišče, prva svetovna vojna, javni spomin, Kraljevina SHS/Jugoslavija, spomenik

Smiljanić Ivan, MA in History, Young Researcher, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, ivan.smiljanic@inz.si, <https://orcid.org/0000-0001-8202-8338>

Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana

Suspects accused of having committed acts against the state were executed at the Suhi Bajer gorge, beneath the hill Golovec in Ljubljana during World War I. The identities of the bulk of them remain unknown to this day. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes they were celebrated as heroic victims of the Austrian regime. In the press, Suhi Bajer was mentioned in the context of political conflicts. Organized by the ORJUNA, memorial ceremonies were held there from the mid-1920s onwards. A memorial commemorating the executed victims was erected on site by a special committee in 1934 and their mortal remains were transferred to the ossuary at the Žale cemetery in 1939. At the present, this site and the memorial lie abandoned.

Keywords: Suhi bajer, drumhead court, First World War, public memory, Kingdom of SCS/Yugoslavia, monument

Zgodovinsko ozadje usmrnitev na Suhem bajerju

Suhi bajer, grapa na južnem pobočju hriba Golovec v Ljubljani, nedaleč od Dolenjske ceste, je ime dobil po manjšem ribniku, ki se je tam nahajal do konca 18. stoletja. Od takrat dalje je lokacija postala razvpita kot kraj izvrševanja smrtnih kazni. Že Valentin Vodnik je leta 1798 v *Lublanskih novicah* omenil bajer kot kraj, kjer je bil obešen rokovnjač Valentin Klobučar oz. Capek.¹ Vojaška oblast naj bi leta 1836 v dolini ustrelila tudi vojaka iz Dolenjske, ki je ubil soseda, s katerim ga je varala žena.² V drugi polovici stoletja se je uporaba lokacije za zlovešč namen prekinila; Josip Levičnik poroča, da naj bi se streljanju uprli zemljiški lastniki, tako da so izvrševanje smrtnih obsodb premestili na severno ljubljansko obrobje.³ Leta 1891 je bil nad bajerjem postavljen tudi spomenik. Vdova po ljubljanskem inženirju, graščaku in mestnem odborniku Josipu Tomku je dala na kraju, kjer so ga decembra 1890 našli mrtvega (tokrat zaradi naravnih vzrokov), postaviti kamnit križ,⁴ o katerem danes ni sledu.

Usmrtitve so se na Suhi bajer vrnile med prvo svetovno vojno. V zaostrenih vojnih razmerah je marca 1915 nastalo vojaško sodišče, ki je lahko sodilo tudi civilistom. Pred naglim sodiščem so – v kolikor so jih oblastem naznanili ova-duhi – pristali storilci kriminalnih dejanj, kamor so sodili tudi žaljenje cesarja in protidržavne izjave, ki so kritizirale vojskujočo se Avstro-Ogrsko. V Ljubljani je sojenje prevzelo domobransko sodišče V. armadnega etapnega poveljstva. Sodišče (oz. njegov avditor Bublik, doma iz Češke) je bilo do prestopnikov neusmiljeno in je neredko izrekalo smrtnih kazni, ki so jih med junijem 1915 in junijem 1917 izvrševali na Suhem bajerju. Obtožbe, zaradi katerih so bili osumljenci usmrčeni, so bile povezane z vohunjenjem, dezerterstvom, vojaško nepokorščino ter izjavami proti Avstro-Ogrski ali v podporo njenim sovražnicam.⁵

Najobširnejši zapis o usmrnitvah na Suhem bajerju je zapustil književnik in zdravnik dr. Ivan Robida, ki je prisostvoval dvanajstim usmrnitvam. Leta 1915 je bil izbran za eksekucijskega zdravnika – »ali, bolje rečeno, mrliškega oglednika,« kot je dodal.⁶ O poteku insceniranih, vnaprej pripravljenih procesov, ki so potekali

¹ Labacensis. »Rokovnjači na Kranjskem.« *Slovenec*, 14. 1. 1942, str. 5.

² Robida, Ivan (Johann). »Spomini policijskega komisarja.« *Tovariš*, 17. 2. 1966, str. 56.

³ Levičnik, Josip. »Tri dni iz mojega življenja.« *Zgodnja Danica*, 28. 7. 1899, str. 237.

⁴ »Kamenit križ.« *Slovenec*, 18. 3. 1891, str. 3.

⁵ Pešak Mikec, »Krvava justica«, str. 23.

⁶ Robida, Spomini na Suhi bajer, str. 9.

v šentpetrski vojašnici, je zapisal: »V dopoldanskih urah se je vršila tista navidezna razprava pri vojnopoljskem sodišču, ki je imela končati vedno okrog poldneva, nakar so pri odprtih vratih in oknih med raznimi, precej smešnimi ceremonijami proglasili sodbo, kakor povedano, navadno smrtno obsodbo, za katere izvršitev so pa nastavili 3. popoldansko uro, ker se je morala po zakonu pri obsodbah po prekem sodu izvršiti kazen po preteku dveh ur.« Temu je sledil spreved do Suhega bajerja, med katerim je bil vojaški oddelek razporejen v formaciji kareja, v sredini pa sta bila obsojenec ter duhovnik. Vzporedno z njima so hodili še strelci z nabitimi puškami, izbrani za izvršitev smrtne kazni.⁷ Strelci so se za nalogo javili prostovoljno; imeti so morali izkušnje s streljanjem na fronti ter biti hladnokrvni, toda zanimanja za to nalogo menda ni manjkalo, saj so se želeli izogniti odhodu na fronto.

Spreved je z Dolenjske ceste nato krenil proti Suhemu bajerju, kjer so ga čakali avditor, zapisnikarji, oficirji in zdravnik. Prostor je bil nedostopen civilistom, tako da se usmrtitev niso mogli udeležiti svojci ali prijatelji obsojencev, četudi se je pri zadnjih usmrtitvah, po Robidovem pričevanju, na Golovcu lahko zbralo tudi po sto in več gledalcev.⁸ Ko so se razporedili po določenih mestih, je avditor še zadnjič prebral sodbo obsojencu, ga vprašal, ali jo je razumel, nato pa je bil obsojenec predan četnemu častniku. »Med tem je [...] pomočnik delinkventu zvezal z virtuožno naglico roki na hrbtu, mu zavezal s črno rutico oči in mu velel, naj poklekne. Na častnikov migljaj so odbrani strelci napravili potrebnih par korakov proti delinkventu tako, da so mu puškine cevi približali na komaj meter razdalje. Dva sta merila po dogovoru na čelo, dva na srce. Ko je dvignil častnik sabljo, so namerili, nakar je zamahnil častnik z orožjem navzdol in velel: ‚Feuer!‘ K ustreljencu je sedaj pristopil zdravnik, ki ga je imel pregledati, ugotoviti smrt, ali pa sporočiti, da smrt še ni nastopila. Če je bil obsojenec mrtev, je javil to avditorju, nakar je javil oficir izvršbo sodbe, in komandiral svoji četi ‚k molitvi!‘.« Robida je trdil, da takojšnja smrt ni bila pravilo; eden od obsojencev naj bi umrl šele po enajstem strelu.⁹ Žrtve so pokopali na licu mesta.

Tako kot je Robida nanizal vrsto spominov na posamezne usmrtitve in načine, kako so obsojenci sprejeli bližajočo se smrt, je tudi politiku Ivanu Kocmurju v spominu ostala mučna usmrtitev nekega primorskega Slovence: »Štirje strelci, dva v srce, dva v čelo, a življenje ni ugasnilo – v strahovitih krčih so trepetala usta nemo obtožbo v sinje nebo. Še en strel – ‚milosten‘ strel, od blizu, v usta. Ubilo je odjeknilo, en sam krik je pretresel ozračje, krik groze, da je zastalo srce in oledenela kri po žilah. Namesto glave brezoblična gmota krvave sode. Zadovoljno je general ob strani sprožil fotografski aparat – slika se mu je gotovo posrečila.«¹⁰

Četudi časopisje o večini sodnih postopkov ali likvidacijah ni poročalo, je za slovensko javnost postal Suhi bajer sinonim za državno represijo in drakonsko kaznovanje banalnih prestopkov, ki v predvojnem času še zdaleč ne bi prinesli tako drastičnih posledic. Ilustrator Hinko Smrekar je po vojni zapisal: »Suhi bajer

⁷ Prav tam, str. 12–13.

⁸ Robida, Spomini na Suhi bajer, str. 17.

⁹ Prav tam, str. 18–19.

¹⁰ Kocmur, Cankar, str. 54.

je pil kri neškodljivih državljanov po zaslugi degeneriranih vojaških sadistov.«¹¹ Menda ni manjkalo dosti, da bi se na strelišču znašli pomembni Slovenci, kot sta liberalni politik dr. Gregor Žerjav in vodja Sokola Engelbert Gangl. Tudi Franja Tavčar se je spominjala: »Ob začetku vojne me je pa lastna družina internirala na Visokem. Rekli so, da bom na Visokem najbolj varna, ker sem bila vajena vsakemu povedati v obraz, kar mi je ležalo na srcu. Tri sinove sem imela na fronti. Pa da bi se vsaj za svojo domovino bili. Takrat sem pa bila divja. V pismu, ki naj bi ga osebno dostavili neki moji prijateljici, sem si olajšala dušo. Pismo je po pomoti šlo na pošto. Na srečo ga cenzura ni prečitala, menda se jim ni ljubilo čitati mojih čačk. Takrat sem se pa res bala. Ako bi pismo prišlo v neprave roke, bi mi huda predla. Suhi bajer sem imela neprestano pred očmi.«¹²

Točno število žrtev, ki so bile ustreljene in pokopane na Suhem bajerju, pa tudi njihova imena, so vse do danes predmet razprav, saj uradna evidenca v arhivih ni bila odkrita.¹³ Število ustreljenih od vira do vira niha, vendar so najpodrobnejše raziskave pokazale, da je najverjetneje šlo za 23 usmrčenih (od tega jih je bilo 12 ubitih leta 1915, devet leta 1916 in dva leta 1917; postopen upad je najverjetneje povezan s sklepom iz 1916, da za uvedbo postopka anonimna ovadba ne zadošča več). Identiteta ustreljenih je prav tako dognana le parcialno; s pomočjo pričevanj očitvidcev in sorodnikov, razporeditve grobov ter raziskav lahko danes govorimo o enajstih uspešno identificiranih žrtvah, ubitih na Suhem bajerju. Največ, sedem, jih je bilo usmrčenih leta 1915, leto kasneje tri in leta 1917 ena. Prvi med njimi je češki vojak, mizarski pomočnik Josip Kuntara, ki se je med vračanjem z obiska dekleta v Domžalah stregel s stražarjem. Sledil mu je gostilničar Ivan Brence z Dovjega, ki je ob rekviziciji vozov izjavil, da avstrijski in nemški cesar tako ali tako ne bosta dosegla ničesar in da bosta le streljala ljudi. Vzrok za obsodbo Matije Pavčka iz Dolenjske ni znan, medtem ko je bil knjigovez Henrik Jerman iz Ljubljane obsojen zato, ker se je uprl vojaški naredbi, naj gre delat v kočevski premogovnik. Črnomaljski kovač Ivan Kromar je v gostilni izjavil, da so imeli Srbi prav, ko so Avstro-Ogrski napovedali vojno, ljubljanski trgovec Franc Petrič pa je bil ustreljen zaradi veleizdaje, tj. vohunjenja za Italijo. Na koncu leta 1915 in na začetku 1916 sta bila usmrčena Roma Janez Kovačič iz Cerkelj na Dolenjskem in Baltazar Taubmann iz Bressanona (kasneje Beljaka), oba zaradi večkratnega derzterstva. Isti vzrok je bil usoden za Gvidona Hayneja iz Žužemberka, za delavca v ljubljanski tovarni kleja Josipa Igliča iz Rafoč pa je to vlogo imel komentar, da je vsak, ki posluša nadrejene, neumen. Na začetku leta 1917 je bil ubit še ognjičar Tomaž Schmid, vzrok za smrtno kazen ni znan.¹⁴

Vrsta pričevanj daje tudi dodatne namige o imenih, poklicih ali »zločinih« preostalih usmrčenih, vendar ti ne zadostujejo za zanesljivo identifikacijo. Robida omenja npr. nekega Butalo, ki je bil »oblastim znan, delomržen, mnogokrat kaznovan vagant«. Ustreljen je bil, ker je opit vpričo žandarjev vzklikal Italiji in psoval

¹¹ Smrekar, *Henrik Smrekar, - črnovojnik*, brez pag.

¹² – nek. »70letnica Franje Tavčarjeve.« *Slovenski narod*, 7. 2. 1938, str. 4.

¹³ Kermavner, O številu, str. 93–94.

¹⁴ Pešak Mikec, »Krvava justica«, str. 24; Svoljšak, Antoličič, *Leta strahote*, str. 254–255.

Nemce.¹⁵ Na podlagi časopisnih navedb je mogoče izpostaviti tudi češkega vojaka Hrubina, kočijaža iz praškega Žižkova, ki je bil ustreljen zato, ker je podprl množično dezerterstvo v 28. polku in predlagal, naj se cesarji tepejo sami med seboj.¹⁶

Slovensko časopisje je zaradi cenzure poročalo le o treh usmrtitvah. Prva notica je bila objavljena ob usmrtitvi Ivana Brenceta, češ da »je bil dne 24. avgusta 1915 radi razžaljenja veličanstva in državi sovražnih izjav od poljskega sodišča c. in kr. 5. armadnega etapnega poveljstva po prekem sodu ustreljen«.¹⁷ Nekaj mesecev kasneje je tisk omenil usmrtitev Ivana Kromarja,¹⁸ junija 1916 pa je bilo naznanjeno, da je bil Josip Iglič »radi zločina motenje javnega miru po § 65. iz drž. zak. po prekem sodu ustreljen«.¹⁹ Prve kritične pripombe nad usmrtitvami na Suhem bajerju so se pojavile leta 1918. Morda je bil prvi, ki je o krutosti likvidacij javno spregovoril, dr. Ivan Tavčar, ki je v *Slovenskem narodu* aprila tega leta poudaril: »Pri nas je ta ali oni, ki je v pijanosti ali nepremišljenosti – vsak človek ne more biti jurist ali filozof – zajecjal: ‚Živela Srbija!‘ moral hoditi križevi pot od šentpeterske vojašnice do Suhega bajerja!«²⁰

Javne percepcije in (iz)rabe Suhega bajerja med obema vojnama

Javna polemika o Suhem bajerju se je lahko razmahnila šele po razpadu Avstro-Ogrske. V kontekstu novonastale Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je dobil kraj posebno simbolno težo. Habsburška preteklost je bila v novi državi demonizirana in slikana v najtemnejših barvah, Suhi bajer pa je kot kraj, kjer je avstrijski režim likvidiral svoje nelojalne državljane, postal tragičen simbol »kletke narodov«. Za razliko od zapiranja politično sumljivih oseb na ljubljanskem gradu, ki so ga zaporniki kljub vsemu preživeli, in spopadov na frontah, kjer so smrt povzročili vojaški nasprotniki, je bilo strelišče na Suhem bajerju percipirano kot najmračnejše poglavje avstrijske oblasti, saj je tu država pobijala lastne ljudi in to »popolnoma po srednjeveškem običaju,« kot svoje tlačane.²¹ V jugoslovanskem imaginariju je Suhi bajer postal »žalostni spomenik avstrijske tiranije«.²²

Vse žrtve, ustreljene in pokopane na kraju, kjer se je »odigravala tragedija našega naroda«, so v jugoslovanskem kontekstu postale mučeniki, ne glede na to, da njihova imena, dejanja ali celo nacionalnost v večini primerov niso znani. Zaradi neugotovljenih identitet jih je tisk primerjal z neznanimi vojaki, v znamenju katerih se je nahajal evropski spomin na prvo svetovno vojno v 20. letih: »Na Suhem bajerju so naši nepoznani mučeniki, enako veliki v svojem trpljenju, ko nepoznani vojak iz strelskega jarka. Zato počastimo njih spomin, kakor so počastili kulturni narodi spomin nepoznanega vojaka!« Veljala je preprosta logika, da

¹⁵ Robida, »Spomini na Suhi bajar,« str. 17–18.

¹⁶ »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 25. 2. 1925, str. 4.

¹⁷ »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 31. 8. 1915, str. 4.

¹⁸ »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 23. 10. 1915, str. 4.

¹⁹ »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 2. 6. 1916, str. 3.

²⁰ Tavčar, Dr. Ivan. »Nemci in dinastija.« *Slovenski narod*, 27. 4. 1918, str. 1.

²¹ »Zločini avstrijske avtokracije prihajajo na dan.« *Prosveta*, 6. 2. 1920, str. 2.

²² »Kromarjev pogreb.« *Kmetijski list*, 27. 4. 1922, str. 3.

so zaradi tega, ker so bili ubiti pod Avstro-Ogrsko, apriorno junaki, ki jih mora slaviti Kraljevina SHS, saj so s svojimi žrtvami pripomogli k njenemu nastanku ter »padli kot odkupnina našega osvobojenja«. Na ta način so povezovali preteklost s sedanostjo: v njih »ni vtelesena samo naša končna zmaga, temveč tudi vse naše stoletno trpljenje in robstvo«. ²³ Kot je to izrazil eden od številnih s čustvi naphanih časopisnih prispevkov tega časa: »Kar je potem še šlo marškompanij in se vračalo potuhnjencev; kar jih je potem gnilo v zidovju šentpeterske vojašnice; kar jih leži na Suhem bajerju; vsi ponižani in razžaljeni, vsi ranjenci, umorjenci, obsojenci, vsi padli in odlikovani, vsi ogoljufani, njih vdove in sirote in nerojenčeta, vse solze in vsi teki, vse muke in kletve, vse krik milijonov in vsako trpljenje vsakogar izmed nas: Vse to je bil naš purgatorij in prva bolečina, ki nam le oznanjala, da se poraja odrešeniška – Jugoslavija.« ²⁴

Suhi bajer se je uvrstil v jugoslovanski panteon imen in toponimov, prežetih s simbolnim pomenom ter čustvenim nabojem. Slavljeni članki so poudarjali povezave med žrtvami na bajerju in drugimi žrtvami nekdanje monarhije, kot so Ivan Adamič, Rudolf Lunder, Arnošt Windischer, prepородovci ter uporniki v Judenburgu in Murauu. Podobno se je vzpostavila paralela med kraji, povezanimi z boji srbske vojske med prvo svetovno vojno, naknadno pa tudi z lokacijami onkraj rapalske meje, ki so Slovence spominjale na preganjanje rojakov s strani italijanskih fašistov. Diskurz je bil posebej popularen med jugoslovanskimi nacionalisti, ki so vse te *lieux de mémoire* omenjali v isti sapi: »Vas, zapuščeni grobovi na Suhem bajerju, na Dobrudži, na Solunu in na Bazovici, se spominjamo nacionalisti. Vam, ki ste umirali za idejo jugoslovanstva in imate svoj poslednji dom v zapuščenih grobovih, je postavljen mogočen spomenik.« ²⁵ Podobne misli niso bile redke niti v liberalnem dnevnem časopisju: »Preko ječ, vislic, Suhega bajerja in albanske Golgote smo dobili vstopnico v koncertu narodov.« ²⁶

O življenjih, sodnih postopkih in smrtih žrtev so nastali številni čustveni, toda v dobršni meri potvorjeni ali vsaj olepšani zapisi, ki so veličali njihovo domnevno brezmejno ljubezen do Srbije, jugoslovansko usmerjenost ter junaštvo, s katerim so zaradi trdne vere v svoj prav vsi do zadnjega neustrašno in ponosno odkorakali v smrt, ki je pripomogla k nastanku nove države. Nekaj teh elementov je mogoče zaslediti v primeru biografije Ivana Kromarja: »Vojna furija je divjala takrat z vso besnostjo in srbski narod, ki ga je pokojnik tako ljubil, je nastopil prav takrat mučeniško pot na albansko Kalvarijo in potrpežljivo umiral v masah za veliko idejo ujedinjenja. Ogromne žrtve niso bile zaman, kajti prišlo je Vstajenje, ki ga je bil deležen tudi naš narod in je nam vsem prinesel toli zaželeno osvobojenje.« ²⁷ (Taka podoba je v tisku vztrajala vse do izida Robidovega članka leta 1935, ki je smrti na Suhem bajerju predstavil precej bolj realistično, celo črnohumorno, kot njegovi

²³ »Častite spomin mučnikov.« *Jutro*, 24. 12. 1921, str. 2.

²⁴ »Pot k ujedinjenju.« *Jutro*, 1. 12. 1921, priloga.

²⁵ »Vseh mrtvih dan ...« *Pohod*, 29. 10. 1932, str. 1.

²⁶ »Prednjački tečaj zagorskega Sokola.« *Jutro*, 9. 1. 1931, str. 7.

²⁷ »Slovesen pogreb narodnega mučenika Ivana Kromarja.« *Jutro*, 23. 4. 1922, str. 2.

predhodniki.) Nezanemarljivo vlogo bajerja v državotvorni mitologiji Kraljevine SHS je podčrtal tudi kralj Aleksander I., ki ga je obiskal 9. maja 1922.²⁸

Slikanje usmrtitev na Suhem bajerju v najmračnejših barvah je seveda želelo poudariti kontrast med Avstro-Ogrsko in Kraljevino SHS, ki naj bi se do svojih državljanov obnašala neprimerno bolje. Leta 1921 se je npr. v časopisju znašel sodni primer Ivana Kranjca, ki je bil obsojen na eno leto zapore, ker je ob branju časopisnega poročila o neuspelem atentatu na (takrat še regenta) Aleksandra izjavil: »Tega so že morali zdavno ubiti!« Časnik *Jugoslavija* ni pozabil pripomniti: »V bivši Avstriji bi slični zločinec bil takoj pod zemljo na ljubljanskem ‚Suhem bajerju‘.«²⁹

Suhi bajer je postal v 20. letih pogost izraz v dnevno-političnem obtoku. Uporabljali so ga zlasti liberalci, ko so napadali svoje ideološke nasprotnike v Slovenski ljudski stranki (SLS). V liberalnem časopisju se je namreč pogosto pojavljal (ne povsem neutemeljen)³⁰ očitek, da so v SLS na začetku vojne navdušeno podprli avstrijsko oblast ter samoiniciativno sodelovali pri ovajanju svojih rojakov, medtem ko ni bil na strelišče poslan noben njihov pripadnik.³¹ »Iz lastne inicijative je organiziralo tajništvo SLS v Ljubljani pristno špijonažno pisarno, vohunilo po slovenskih hišah in med slovenskimi ljudmi, delalo ovadbe na c. kr. policijo in vojaško komando ter spravljalo Slovence v zapore, v taborišča in na Suhi bajer,«³² je zatrjevalo *Jutro*, *Domovina* pa je pribila: »Ječe so se dnevno polnile političnih osumljencev, na Suhem Bajarju pri Ljubljani so padale nedolžne žrtve, ki jih je spravila v smrt klerikalna špijonska pisarna v Katoliški tiskarni. Vsakega narodnjaka so klerikalni ovaduhi označili za ‚srbofila‘ in mu privoščili vislice.«³³ Liberalni tisk je grmel, da ima SLS na vesti ogromno slovenskih življenj, saj »je z vneto gradila pot na Suhi bajer in pripravljala cesto desetisočim slovenskim mož in mladeničev v hladne grobove na bojiščih, kovala verige za stotine nedolžnih žrtev po avstrijskih ječah.«³⁴ Na Suhem bajerju so si klerikalci skratka, kot je cinično ugotavljal liberalni tisk, »postavili neminljiv spomenik.«³⁵ Obenem so časnikarji zagotavljali, da SLS v svojem bistvu ostaja enaka tudi v novi državi: »Pod geslom: ‚Vse za vero, dom, cesarja‘ so klerikalci l. 1914 preganjali in uničevali neklerikalno časopisje, z najbrezvestnejšim ovaduštvom spravljali v zapore, taborišča in na Suhi bajer rodne brate Slovence. Danes divja v klerikalcih isti duh denuncijantstva, isto poželenje po preganjanju in maščevanju.«³⁶

Liberalno časopisje se ni omejevalo le na kritiziranje SLS kot celote, temveč je s prstom pokazalo tudi na posamezne vidne člane, predvsem dr. Ivana Šusteršiča in dr. Marka Natlačena: »Vojni pa je kričal živio sam dr. Šusteršič in po vseh cerkvah in šolah so molili za vojno ter jo proslavljali. In mlad doktor, ki se je pripravljal

²⁸ »Kralj na Gorenjskem.« *Jutro*, 10. 5. 1922, str. 2.

²⁹ »Radi razžaljenja kralja obsojen na eno leto ječe.« *Jugoslavija*, 9. 11. 1921, str. 3.

³⁰ Gl. npr. Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, str. 318.

³¹ »Polhov gradec.« *Kmetijski list*, 13. 7. 1922, str. 2.

³² »Polna mera, strahovlada in klerikalizem.« *Jutro*, 9. 5. 1925, str. 2.

³³ »Ne pozabimo!« *Domovina*, 3. 2. 1925, str. 2.

³⁴ »Pred desetimi leti.« *Jutro*, 9. 7. 1924, str. 2.

³⁵ »Ovaduštvo.« *Domovina*, 30. 10. 1925, str. 6.

³⁶ »Leto 1914 in leto 1928.« *Jutro*, 29. 7. 1928, str. 4.

za voditelja slovenskega naroda, je stopil pred deželni dvorec pred ljudstvo, ga navduševal za vojno ter poživiljal k divjemu pokolju Srbov. In tudi ta človek – dr. M. Natlačen – je dandanes steber klerikalne stranke!³⁷ *Jutro* je objavilo tudi karikaturu orjaškega Natlačenovega spomenika pred deželnim dvorcem (sedežem ljubljanske univerze) s komentarjem, da bi klerikalci v primeru nemške zmage v vojni tak spomenik nedvomno že postavili.³⁸ V tem kontekstu je bil Suhi bajer tudi pomembno politično sredstvo v predvolilni propagandi. Narodni socialisti so pred volitvami v ustavodajno skupščino leta 1920 izobesili plakate, na katerih so upodobili »duševnega voditelja SLS, dr. Šušteršiča v škrlatnem rabeljskem plašču s sekuro v eni, s proskripcijskimi listinami iz l. 1914 v drugi roki, pred njim leži gomila s Suhega bajerja«.³⁹

Suhi bajer je ostal simbol, ki je Slovence oz. Jugoslovane ter Avstrijce oz. Nemce tudi po vojni ostro ločeval na Nas in Vas. Slovenski tisk je poimensko našteval in napadal osebe, ki so jim očitali sodelovanje pri usmrčitvah. Najostreje kritike so letele na tiste, ki so poskušali pozabiti na preteklost in se vključiti v novo družbo. Tisk je npr. omenjal »zagrizene nemškutarice Götz«, ki so vodile trgovino na ljubljanskem Mestnem trgu: »Ti ljudje pred in med vojsko niso hoteli znati slovensko, njihova hiša je bila nemškutarsko zbirališče – oče je pa med vojno ovajal ljudi z namenom, da jih spravi na grad ali na Suhi bajer. Sedaj se silijo v razne narodne kroge in društva – to pa pač samo radi ‚kšefta‘ in športa.«⁴⁰ Prav tako so se delitve pojavljale med samimi Slovenci, saj so bili tisti, ki so imeli kakršnokoli zvezo z usmrčitvami, tako rekoč izobčeni iz občestva, kot kaže naslednji časopisni prispevek: »Prostovoljni strelec ob priliki justifikacij na suhem bajerju, poznani Meden Jože, se je mudil te dni v Ljubljani in nas s svojo navzočnostjo spomnil umorov Brenceta, Komarja in drugih. Omenjeni Meden Jože je bil dosedaj v Bocnu in je prišel v Ljubljano očitno v dobri veri, da je njegov sadizem že pozabljen. Uverjen pa naj bo, da znak avstrijskega prostovoljnega krvnika še ni izginil iz njegovega čela in da domovina njegovih žrtev, ne bo imela zanj strehe!⁴¹

Tako kot so novinarji v tisku pogosto uporabljali literarizirane metafore, da bi čustveno opisali dogajanje na Suhem bajerju, in bili pri tem bolj ali manj ustvarjalni (npr.: doba prve svetovne vojne je bila opisana kot čas, »ko se je rogal Suhi Bajer zidarjem svobode«),⁴² je bil motiv smrti na bajerju in spomina nanjo prisoten tudi v slovenski beletristiki. Vladimir Pfeifer je za podlistek časopisa *Orjuna* prispeval zgodbo *Spomin*, v kateri se starec in deklica na predvečer 1. novembra odpravita na Suhi bajer. Ko ju ustavi stražnik, mu starec pojasni: »Pusti naju! Žalostna je najina nocojšnja pot in še pred polnočjo morava dospeti tja, kjer snivajo razpepeljena telesa njih, ki so nam prinesli Svobodo in Ujedinjenje. – Spomin in Ljubezen

³⁷ »Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

³⁸ »Odkritje spomenika.« *Jutro*, 16. 1. 1927, str. 8.

³⁹ »Ulična propaganda za razne stranke.« *Jugoslavija*, 28. 11. 1920, str. 2.

⁴⁰ »Svoji k svojim!« *Orjuna*, 20. 5. 1923, str. 3.

⁴¹ »Prostovoljni strelec.« *Orjuna*, 14. 10. 1925, str. 3.

⁴² »Grobovi tulijo ...« *Vojni invalid*, 1. 1. 1938, str. 2.

sva ...« Stražnik ju spusti naprej in na grobovih molita vse do jutra.⁴³ Učiteljica in književnica Mara Lamut pa je objavila pesem, v kateri je pozvala k složnosti in enotnosti Slovencev. Vsakič, ko nastopi razdor, bi se morali spomniti na preteklost: »In kadar loti nas se bratski srd, / stopimo na naš Getzemánski vrt, / napotimo se tja na Suhi bajer, / premislimo trpina zadnjo pot, / ki šel je strt / brez krivde v smrt; recimo: mea culpa! / in konec naših bo zablod!«⁴⁴

Najobsežnejše leposlovno besedilo, ki se ukvarja s Suhim bajerjem, je roman Vladimirja Levstika *Pravica kladiva* iz 1926.⁴⁵ Protagonista, izobraženega projugoslovanskega kovača Andreja Možino, ki ga je Levstik upodobil po zgledu Ivana Kromarja, zaradi nepremišljenih besed proti Francu Jožefu, izrečenih v gostilni vpričo ovaduha, aretirajo in zaprejo. Po smrtni obsodbi je ustreljen na Suhem bajerju, četudi lokacija v delu ni poimenovana. Smrt prizadene njegovo domačo vas Ravne, ovaduh pa z bremenom svojega dejanja živi še nekaj let, dokler po koncu vojne ne stori samomora s skokom pred vlak. Na roman se je med eno od svečanosti na Suhem bajerju referiral tudi slavnostni govorec Ivo Berščak, »ki je z odločno besedo žigosal neznosno stanje v današnji zemlji, ki ga možje Andrej Možinovega kova pač niso zamišljali tedaj, ko so hodili po križevem potu do Suhega bajerja«.⁴⁶

Identifikacija ustreljenih

Po vojni je bila v Ljubljani sprožena akcija za identifikacijo oseb, ustreljenih na Suhem bajerju. Februarja 1919 je Odbor za politične preganjance, ki je deloval v mestu, s časopisnimi oglasi pozval družini Ivana Kromarja in Ivana Brenceta, naj z njim stopita v kontakt.⁴⁷ Iskanje je nadaljeval mestni svetnik Ivan Kocmur, ki je 30. decembra 1919 mestnemu svetu predal resolucijo, v kateri je pozval k identifikaciji žrtev. Zatrdil je, da si ustreljeni zaslužijo »vsaj košček zadoščenja« s tem, da njihove ostanke premestijo »na dostojen prostor«. »Gospodu županu se naroča,« je zapisal Kocmur, »da ukrene vse potrebno, da se trupla na vojaškem strelišču pokopanih žrtev ekshumirajo in preneso na pokopališče k Sv. Križu. Na dan prenosa žrtev naj delo počiva. Prenos naj bo izvršen najkasneje do 2. decembra 1920.« Občina je pobudo posredovala predsedstvu deželne vlade za Slovenijo in pripomnila: »Mestni magistrat je mnenja, da bi bilo najprvo pozvati sorodnike ustreljenih, ne mislijo li svojcev morda sami vzeti na rodna pokopališča. V to pa je predvsem treba ugotoviti identiteto vseh ustreljenih in v katerem grobu leži ta ali oni. Za to vse je pa potreba, da vlada uradnim putem dobi v roke sodne akte o teh nesrečnikih. Kje bi ti akti bili, nam ni znano, dalo bi se pa gotovo izvedeti potom bivših vojaških ministrstev na Dunaju.«⁴⁸ Kocmurjev načrt o prekopu se do navedenega roka ni uresničil.

⁴³ Pfeifer, Vladimir. »Spomin.« *Orjuna*, 31. 10. 1925, str. 2–3.

⁴⁴ Lamutova, Oj bratje, str. 41–42.

⁴⁵ Levstik, *Pravica kladiva*.

⁴⁶ »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3.

⁴⁷ »Rodbina Kromarja« in »Rodbina Brenceta.« *Slovenski narod*, 6. 2. 1919, str. 4.

⁴⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 573; »Žrtve na ‚Suhem bajerju‘.« *Naprej*, 1. 1. 1920, str. 2.

Pokrajinska vlada je poskušala podatke najti s poizvedovanjem pri dunajskem vojaškem sodnem arhivu (Militärgerichtsarchiv), vendar je od tamkajšnjega arhivarja septembra 1920 dobila odgovor, da arhiv obsega poldrugi milijon spisov in da bi morali za najdbo dokumentov poznati opravilne številke vojaškega sodišča.⁴⁹ Ljubljanska občina je sestavila tudi prošnjo za pomoč pri zbiranju podatkov o ustreljenih, namenjeno svojcem in očividcem. Slovenske časopise je prosila, naj poziv brezplačno ponatisnejo, češ da gre za »čin pijetete, ki mora biti pač vsakomur pri srcu«.⁵⁰

Dragoceni so bili predvsem podatki upravitelja ljubljanskega garnizijskega strelišča, narednika Karla Kitka, ki si je ob usmrтитvah skrivoma zapisoval datum in uro usmrтитve, na skici pa je zabeležil tudi lokacije grobov; imen žrtev ni poznal. Dne 12. julija 1920 je Kitek ljubljanskemu magistratu predložil zbrane podatke,⁵¹ 23. februarja 1921 pa je seznam datumov usmrтitev posredoval tudi trafikant Václav Tulach, ki je vsak sprevoz proti Suhemu bajerju spremljal iz svoje trafike ob Dolenski cesti.⁵² S pomočjo njunih navedb je bilo identificiranih 23 grobov, sorodniki in očividci, ki so se javili na razglas ljubljanske občine, pa so podatke dopolnili. Na magistratu se je novembra 1920 oglasilo najmanj pet oseb, ki so delile svoje spomine na okoliščine smrti Ivana Kromarja, Josipa Igliča, Josipa Kuntara, Ivana Brenceta in Henrika Jermana.⁵³ S pismom se je iz Svetega Benedikta v Slovenskih goricah oglasil tudi kaplan Jožef Vrečko, ki je na strelišče spremil štiri obsojence.⁵⁴ Vrečko je predlagal, naj občina vzpostavi stik z dvema ljubljanskima duhovnikoma – nekdanjima vojnima kuratoma, ki sta prav tako spremljala obsojence. Na poziv občine se je 16. decembra 1920 odzval šentjakobski kaplan Ivan Kogovšek, ki je posredoval seznam petih imen,⁵⁵ pozneje pa je odpisal še spiritual pri ljubljanskih uršulinkah Janko Cegnar, ki se je spominjal dveh likvidacij.⁵⁶

Istega leta je neznan čiasopisni dopisnik predlagal, da bi si pri »agnosciranju« (prepoznavanju) ustreljenih lahko pomagali s podatki »iz splošnega ali pa iz tajnega ekshibitnega zapisnika bivše garnizijske bolnišnice št. 8 v Ljubljani na Zaloški cesti. Vojaško sodišče je namreč v vsakem slučaju 24 ur prej, še predno je bila izrečena smrtna obsodba, pozvalo garnizijsko bolnišnico, da naj določi zdravnika, ki bo prisostvoval eksekuciji kot zdravniški izvedenec. K nekaj eksekucijam je bil komandiran dr. Ivan Robida. Tudi duhovniki, večidel Slovenci, ki so spremljali delinkvente na morišče, bi lahko služili s podatki, na podlagi katerih bi se dalo

⁴⁹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 576.

⁵⁰ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 577.

⁵¹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 575.

⁵² SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 581.

⁵³ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 578, 579 in 580. O Igliču gl. tudi Stražar, Anton. »Desetletnica smrti zavednega možaka.« *Domovina*, 17. 9. 1926, str. 5.

⁵⁴ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 582.

⁵⁵ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 583 in 584.

⁵⁶ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 586.

ugotoviti imena ustreljencev in kraj, kjer so pokopani.«⁵⁷ Posebnega odziva pa ni bilo; Robida je svoje spomine na usmrtitve objavil šele poldrugo desetletje pozneje.

V enem primeru se podatki pričevalcev niso ujemali. Kogovšek je zapisal (in pri tem odločno vztrajal), da je bil med usmrčenimi neki J. Florjančič iz Ljubljane, vendar se datum usmrtitve, 2. oktober 1915, ni ujemal z nobenim drugim pričevanjem. Kitek se je na navedbo odzval s podobno odločnim zatrjevanjem, da tistega dne ni bil ustreljen nihče.⁵⁸ Za pomoč je ljubljanska občina ponovno zaprosila javnost preko časopisja: »Ker bi mestni magistrat rad dognal vse ustreljence, a si stojita tu nasproti dve enako tehtni izjavi, prosimo javnost, da bi nam kdo ta slučaj pojasnil, če kaj ve. Dopisnica magistratu zadošča ali pa osebna izjava.«⁵⁹ Florjančičev primer ni bil nikoli zadovoljivo razrešen.

Glede na to, da je bilo na Suhem bajerju najverjetneje ustreljenih več neznanih posameznikov, ki niso bili Slovenci (med obema vojnama so se omenjali Hrvati, Madžari, Čehi, Rusi, Italijani, Romuni ...), ne preseneča, da se je v identifikacijo občasno vpletel tudi kak tuj časopis. Leta 1925 je slovenski tisk povzel poročanje praškega dnevnika *České slovo*, ki je prvi objavil podatke o češkem vojaku Hrubinu ter okoliščinah njegove usmrtitve na bajerju. Časopisje se je zanimalo za identifikacijo Hrubinovega groba, pa tudi njegovega ovaduha,⁶⁰ in čeprav sta se z nekaj dodatnimi podatki v časopisju oglasila vsaj dva Slovenca,⁶¹ kaže, da grob ni bil nikoli odkrit. Po drugi strani je bil s pomočjo *še enega pričevanja* v istem letu identificiran grob češkega vojaka Kuntara, prve žrtve na Suhem bajerju med prvo svetovno vojno.⁶²

Vse uspešne identifikacije žrtev s Suhega bajerja so bile dokončane do sredine 20. let. Kot kaže npr. pregled dr. Janka Pleterskega iz 70. let,⁶³ ni slovensko zgodovinske pisarje od medvojnega časa dalje identificiralo nobene nove osebe.

Prekopi Franca Petriča, Ivana Brenceta in Ivana Kromarja

V prvih povojnih letih so bili organizirani trije prekopi posmrtnih ostankov na Suhem bajerju, ki so bili uspešno identificirani. Izvedba prekopov je bila predstavljena kot dolžnost vseh Slovencev: »Zato tja na Suhi bajar, da izkopljemo ostanke svojega nepoznanega mučenika in da jih prenesemo na vzvišen in svetel kraj, še poznim rodovom v spomin na prestano trpljenje in še poznim rodovom

⁵⁷ »V svrhu lažjega agnosiranja ustreljencev na 'suhem bajerju' v Ljubljani.« *Naprej*, 4. 11. 1920, str. 3.

⁵⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 584, 585 in 587.

⁵⁹ »Prošnja do javnosti glede ustreljenih izza časa vojnega prekega soda.« *Jugoslavija*, 23. 2. 1921, str. 3.

⁶⁰ »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 25. 2. 1925, str. 4; »Kdo pozna ovaduha?« *Slovenski narod*, 26. 2. 1925, str. 5.

⁶¹ »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 1. 3. 1925, str. 5; Firm, Miroslav. »Kdo je ovaduh?« *Slovenski narod*, 5. 3. 1925, str. 4.

⁶² »O češkem vojaku, ki je bil ustreljen v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 26. 4. 1925, str. 2.

⁶³ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 22–23.

v opomin za pravo narodno delo. Velika slavnost se mora vršiti ta dan. Vsi tisti, ki so morali molčati, ko so streljali Brenceta, Kromarja in druge; vsi tisti in to je ves slovenski narod, moramo izpregovoriti ta dan. Veliko romanje na Suhi bazar treba, da priredimo ta dan. Pobožnih src se bližajmo kraju, kjer je prelita kri naših mučnikov, v zmagoslavnem pohodu pa odnesimo potem trupla žrtev, ker njih žrtev ni bila brezuspešna, temveč nam je dala zmago, vstajenje. Drugi narodi časte spomin nepoznanega vojaka, mi pa počastimo spomin nepoznanega mučenika! Za vse one, ki leže nepoznani in raztrešeni po celi naši domovini in trohne po širnem svetu, vsi ena sama velika obtožba nasilnikov, ena sama velika priča našega trpljenja. Nevredni življenja smo, če ne storimo tega.«⁶⁴ Občasno je časopisje na svečanosti ob prekopih vabilo že skoraj z grožnjami: »Še enkrat se bodo ponovili grozni časi, če boste pozabljivi in če ne boste maščevali onih, ki leže na Suhem bajerju, kajti dosti jih je še tam pokopanih. [...] Zatorej ne bodite pozabljivi, da maščujete krivico!«⁶⁵

Kot prvega so 18. decembra 1919 ekshumirali Franca Petriča, njegova družina je dala ostanke brez večjih slavnosti prekopati na pokopališče pri sv. Križu. »Petrič je bil brez krste pokopan in je ležal kakšne dva metra pod zemljo. Truplo je bilo nestrohnjeno in je bila na njem še obleka.«⁶⁶

Petriču je sledil Ivan Brence, katerega prekop je že dobil značaj javne manifestacije. Brence je bil 8. januarja 1920 s sodnim postopkom, ki so ga sprožile njegove štiri hčerke, uradno rehabilitiran, smrtna obsodba pa razveljavljena, tudi zaradi napak v postopku. Med razpravo je sodišče ugotovilo, »da je vojaško sodišče več nego za dvakrat prekoračilo v zakonu določeni rok postopanja, da se dvomi o verodostojnosti priče Marjete Šifrerjeve in da sta bili priči Rabič in Guselj še šoloobvezna otroka.«⁶⁷ Svojci so si nato prizadevali, da bi Brenceta v skladu z njegovo željo pokopali na domačem Dovjem. Organizacijo brezplačnega pogreba je podprl – na prošnjo dovškega župnika Jakoba Aljaža⁶⁸ – pokrajinski namestnik Ivan Hribar, stroške je s tem prevzelo predsedstvo pokrajinske vlade.⁶⁹ »Vsakega pravega in iskrenega Jugoslovena dolžnost je, da počasti tužni spomin ranjkega Ivana Brenceta in ga spremi na njegovem zadnjem potu,« je opozarjalo časopisje in dodalo, da bo velika udeležba dokazovala »našo najodločnejšo jugoslovensko zavest.«⁷⁰

Brencetove posmrtno ostanke na Suhem bajerju so predstavniki uradne komisije izkopali v ponedeljek, 3. oktobra 1920. »Kakor nam poročajo, je bilo truplo pok. Brenceta v ilovnati zemlji še dobro ohranjeno, le glava je bila od strelcev razbita in je razpadla.«⁷¹ Ostanke so položili v pločevinasto krsto in nato še v leseno, ki

⁶⁴ »Častite spomin mučnikov.« *Jutro*, 24. 12. 1921, str. 2.

⁶⁵ »Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

⁶⁶ »Ekshumirali.« *Slovenski narod*, 20. 12. 1919, str. 3.

⁶⁷ »Po smrti oproščena žrtev.« *Slovenski narod*, 10. 1. 1920, str. 3.

⁶⁸ Dolgan, *Stoletnica*, str. 13.

⁶⁹ »25letnica mučeniške smrti.« *Slovenski narod*, 24. 8. 1940, str. 3.

⁷⁰ »Zadnja čast Ivanu Brencetu.« *Slovenski narod*, 2. 10. 1921, str. 4.

⁷¹ »Pogreb Iv. Brenceta.« *Novi čas*, 4. 10. 1921, str. 2.

so jo položili na mrliški voz z dvema paroma konj ter jo obdali z venci. Ko je voz prispel na Dolenjsko cesto, so se ljudje zbrali v žalni povorki. Duhovniki šentjakobske župnije so pred krsto opravili obredje, pevski zbor Ljubljana pa je zapel žalostinke. Sprevod je nato krenil proti železniški postaji. Na čelu so jezdili Sokoli, ki so jim sledili pevska društva, voz z duhovniki in mrliški voz. Za njim so hodili Brencetove hčerke, sorodniki, sosedje in prijatelji, pa tudi predstavniki države, vojske, kulture in gospodarstva. Na koncu se je zbrala še množica obiskovalcev, ki so želeli izkazati spoštovanje Brencetu. Ob zvonjenju ljubljanskih cerkva je sprevod prišel do kolodvora v Šiški, kjer je zbor Ljubljanski zvon zapel *Vigred se povrne in Blagor mu*, nato pa je bila krsta vkrcana na železniški vagon.⁷² Od tam je vlak krenil na Dovje, kjer je bil Brencce naslednji dan, 4. oktobra, pokopan. Pogrebni obred je v prisotnosti množice obiskovalcev vodil Jakob Aljaž,⁷³ ki je o dogodku zapisal: »Na pokopališču sem jaz govoril ranjkemu v spomin. Že prej sem izjavil, da Sokolom ne dam dovoljenja, pač pa generalu Maistru, ki pa ni prišel, ker je vlak zamudil.«⁷⁴ Brencetove ostanke so položili ob krsto njegove soproge Ane, ki naj bi, po nekaterih poročilih, umrla zaradi možganske kapi, ki jo je zadela, ko je v njeno gostilno vstopil ovaduh, odgovoren za Brencetovo usmrnitev.⁷⁵

Dogodek ni minil brez večjih in manjših afer. Časopisje je poročalo o ljudeh, ki po mnenju časnikarjev niso imeli moralne pravice udeležiti se svečanosti. *Domovina* je razmišljala: »Mi, ki smo šli za pogrebom, smo se zdeli kot njegovi bratje – saj je on padel eden za tisoče, povedal je, kar so tisoči mislili, bil je žrtev svojega prepričanja. Za pogrebom pa smo zapazili tudi ljudi, ki so ob času, ko so pokale puške v srca naših ljudi, proslavljali po Ljubljani avstrijske zmage in denuncirali one, ki so se zavedali, da gre za naše odrešenje. Ti niso spadali k temu pogrebu, ker so ga onečastili. Za pogrebom pa so šli tudi ljudje, ki so izrekli proti naši lastni narodni državi, Jugoslaviji, kot Slovenci, že mnogo bolj žaljive in izdajalske besede, nego jih je rekel kmet Brencce – in se jim ni za to nič zgodilo: tudi ti niso spadali k temu pogrebu, kajti naša svoboda je bila kupljena z žrtvami in kdor je žrtve zasmehoval takrat, in kdor zabavlja v svoji objestnosti čez to, kar so žrtve ustvarile, ta naj ne hodi slaviti žrtev – ker to je hinavščina in licemerstvo. [...] Spomin na te grobove bi nas moral trajno vspodbujati na delo proti vsem, ki so slavili avstrijske krvnike in jim pomagali nas moriti, in proti onim, ki danes razdirajo – saj to so tisti ljudje! – kar smo s takimi žrtvami pridobili.«⁷⁶

Slovenec in *Slovenski narod* sta se spustila v krajšo polemiko, ker je slednji ogorčeno opozoril, da je bil nastop pevskega zbora Ljubljana na prireditvi sramoten.⁷⁷ Predsednik zbora dr. Vladislav Pegan je bil med prvo svetovno vojno deželni odbornik, član SLS in Brencetov zagovornik na sodnem procesu. Njegova mlačna,

⁷² »Pogreb narodnega mučenika.« *Jugoslavija*, 5. 10. 1921, str. 2.

⁷³ »Pogreb † Ivana Brenceta.« *Slovenec*, 8. 10. 1921, str. 3.

⁷⁴ *Ko je vojna*, str. 152.

⁷⁵ »25-letnica mučeniške smrti.« *Slovenski narod*, 24. 8. 1940, str. 3.

⁷⁶ »V spomin narodnemu mučeniku.« *Domovina*, 7. 10. 1921, str. 1.

⁷⁷ »Splošno nevoljo.« *Slovenski narod*, 5. 10. 1921, str. 4; »Demokratsko narodnjaštvo.« *Slovenec*, 6. 10. 1921, str. 2.

do Brenceta celo sovražna »obramba« je po številnih ocenah pomembno vplivala na osumljenčevo usmrnitev; zaradi tega je bila Peganu v novi državi odvzeta odvetniška licenca. Po splošnem liberalnem konsenzu povojnega časa je Pegan »pognal Brenceta v smrt, samo da bi ga še naprej obsevala milost trinogov«. ⁷⁸

Pegan je bil povezan še z eno afero nekaj dni po prireditvi. V gostilni v Vižmarjah se je zbrala družba pod vodstvom lokalnega posestnika Franca Bizjaka. Pomenkovala se je o Brencetu in ob tem opravljala Pegana. Menda se Bizjak in drugi niso zavedali, da se je dotični posameznik tedaj nahajal v istem prostoru. Pegan je slišal, o čem se pogovarja omizje, in ko so začeli napadati še Šusteršiča, je besen zagrabil steklenico piva, s katero je hotel Bizjaka udariti po glavi. Zadnji hip ga je zadržal neki Volta iz njegovega omizja. Ko je Peganova družba zapuščala gostilno, se je med omizjema vseeno vnel prepir, tako da je Volta z vso silo udaril Bizjaka po glavi. Zadeva se je končala pred sodiščem, ki je zaporne in denarne kazni naložilo skoraj vsem vpletenim. Pegan je bil prizadet, ker je bil še vedno osovražen zaradi vloge pri Brencetovi usmrtitvi: »Dr. Pegan se zagovarja po svojem zastopniku s silno razburjenostjo, ker se mu vedno predbaciva Brencetov slučaj. Dobiva celo anonimne dopisnice, na katerih se mu grozi in izraža ogorčenje in zaničevanje.« ⁷⁹

Politična apropiacija Brencetove smrti je bila prisotna tudi na njegovem domačem Dovjem. Po eni strani ga je slavil župnik Aljaž, obenem pa so ga za svojega razglašali liberalni Sokoli, zaradi česar jim Aljaž, kot omenjeno, ni dovolil sodelovanja pri svečanosti na dovškem pokopališču. Tudi vodja Samostojne kmetijske stranke Ivan Pucelj je Brencetove sorodnike že prepričal, da so mu dovolili vzidavo spominske plošče na domači hiši, vendar se je temu uprl Aljaž in dosegel, da so svojci pristanek umaknili. ⁸⁰

Zadnji posameznik, prekopan s Suhega bajerja, je bil Ivan Kromar, ki je po usmrtitvi zaradi besed v podporo Srbiji za sabo pustil ženo Ivano in osem otrok. »Šest let že kličejo njegova mrtva usta osveto in maščevanje,« so vzneseno zapisali črnomaljski Sokoli. »Šest let že čaka zaman osem sirot v borni bajti v Stari gori nad Semičem očeta, čaka zaman žena moža. Njih beda, njih solze in njih stok kličejo osveto neba in poštenih ljudi, kličejo po pomoči. Šest let pa že živi mirno v Črnomlju Matija I. Skubic, gostilničar in nekdanji župan ter se bogati od blagoslova svobode, ki jo je sam sovražil vse dni. In Matija Skubic je tisti, ki je Kromarja izročil krvniku, ki je pognal v bedo vdovo in osmero sirot.« Sokoli so zatrdili, da je »narodna dolžnost« Slovencev, da sodelujejo pri prenosu Kromarjevih ostankov in da finančno pomagajo njegovi obubožani družini. ⁸¹ Akcija je bila uspešna, saj je družina litijskega lekarnarja Hinka Brillija enega od Kromarjevih otrok prevzela v oskrbo, v Ljubljani pa je 375 darovalcev zbralo blizu 3300 dinarjev in božična darila za otroke. ⁸²

Tako kot Brenceta je tudi Kromar pred prekopom doživel sodno rehabilitacijo,

⁷⁸ »Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

⁷⁹ »Politični pretep – Bizjak co. dr. Pegan in tov.« *Jugoslavija*, 11. 11. 1921, str. 3.

⁸⁰ *Ko je vojna*, str. 152.

⁸¹ »Vsem poštenjakom in pravičnikom!« *Kmetijski list*, 17. 11. 1921, str. 2.

⁸² »Lep primer narodnega in človeškega čuta.« *Jutro*, 28. 12. 1921, str. 3.

vendar se je beograjski časopis *Balkan* pritoževal, da je šele sodna odredba Slovincem zadostovala za potrditev, da je bil ustreljeni kovač dejansko mučenik, in ne veleizdajalec. To je časopis razglasil za absurd in *Slovenski narod* je deloma pritrdil temu stališču.⁸³ Poročilo beograjskega časnika nakazuje, da v Srbiji niso slavili žrtev s Suhega bajerja v tolikšni meri kot v Sloveniji in da ustreljeni Srbom niso predstavljali enega od konstitutivnih elementov kraljevine.

Prenos Kromarjevih ostankov je sledil v soboto, 22. aprila 1922.⁸⁴ Idejni vodja pobude za prenos je bil črnomaljski sokolski vodja Špira Vranković.⁸⁵ Izkopane ostanke so prenesli na vojaško strelišče, od koder je krenil sprevod skozi mesto. Program je bil podoben tistemu s prenosa Brencetove krste: po sprevodu skozi ljubljanske ulice, cerkvenih obredih in žalostinkah v izvedbi pevskega zbora Zveze pevskih društev ter godbe Dravske divizije se je svečanost končala pred glavnim kolodvorom. Krsta je bila odpeljana v Črnomelj, kjer so jo naslednji dan s še eno proslavo (ki naj bi bila po zahtevi črnomaljskega Sokola »glasen in jasen opomin vsakomur, ki bi se v bodoče drznil lastnega brata izdati krvniku«)⁸⁶ pokopali v Vojni vasi. Navedbe iz lokalne župnijske kronike sicer trdijo, da je šla krajanom v nos apropiacija pokojnika s strani Sokolov: »Črnomaljci, tudi liberalni, so se celega slavja sramovali, ker so Kromarja poznali.«⁸⁷ Črnomaljska krajevna legenda govori še o tem, »da je prav takrat, ko je bil žalni sprevod nedaleč od gostilne, kjer se je začela kovačeva tragedija, skoraj z jasnega neba močno zagrmelo in se tako strahovito zabliskalo, da so pogrebci onemeli.«⁸⁸

Kar se tiče Ljubljane, so bili »špalirji občinstva po vseh ulicah in cestah, kjer se je vršil sprevod,« za *Jutro* najboljši dokaz, da zna mesto »ceniti spomin nedolžnega slovenskega mučenika, ki je postal žrtev naših prejšnjih tiranov in tlačiteljev.«⁸⁹ *Kmetijski list* je dodal, da je s svečanostjo Kromarjev duh začel strašiti svojega ovaduha Skubica,⁹⁰ in tudi *Domovina* se je strinjala, da je to »dan obsodbe izdajstva klerikalnega Judeža Iškarijota, ki je ovadil Kromarja.«⁹¹

Ob prekopu Kromarjevih ostankov je bila izdana 16-stranska spominska knjižica, ki v slavlilnih presežnikih govori o njegovem življenju, smrti in prekopu.⁹² Ob svečanosti je ponovno izbruhnila časopisna polemika, tokrat med liberalnim *Jutrom* in klerikalnim *Slovincem* (ki ga je *Jutro* nekoč označilo za »glasilo tistih pokvarjenih, demoraliziranih in degeneriranih individuov, ki so spravili toliko nacionalnih in poštenih Slovencev v zapore, v taborišča in na Suhi Bajer«).⁹³ *Slovenec*

⁸³ »Slovenija – zemlja absurdnosti.« *Slovenski narod*, 27. 9. 1923, str. 3.

⁸⁴ O dogodku gl. tudi Kramarič, Pogreb Ivana Kromarja, str. 452–456.

⁸⁵ »Odlikovanje staroste Špira Vrankovića.« *Jutro*, 12. 10. 1932, str. 3.

⁸⁶ Odsek »Sokola« za prenos mučenika Kromarja v Črnomelj. »Prenos zemeljskih ostankov mučenika Kromarja.« *Kmetijski list*, 20. 4. 1922, str. 3.

⁸⁷ Dolgan, Publikacija, str. 232.

⁸⁸ Raztresen, Zorko, *Najlepša mesta Slovenije*, str. 51.

⁸⁹ »Slovesen pogreb narodnega mučenika Ivana Kromarja.« *Jutro*, 23. 4. 1922, str. 2.

⁹⁰ »Duh nesrečnega kovača Kromarja.« *Kmetijski list*, 12. 1. 1922, str. 4.

⁹¹ »V spomin I. Kromarju.« *Domovina*, 21. 4. 1922, str. 2.

⁹² *Na Suhem bajerju*. Za integralno besedilo brošure gl. Dolgan, Publikacija, str. 232–236.

⁹³ »Tudi to ga ne bo ustrašilo.« *Jutro*, 16. 7. 1924, str. 2.

namreč o svečanem prekopu ni napisal niti vrstice, je pa omenil, da je demokratska stranka v razvalinah.⁹⁴ *Jutro* se je odzvalo s podobno pikrim vprašanjem: »Kako naj na tak dan piše glasilo tistih, ki so denuncirali nesrečnega dolenjskega kmetiča in obrtnika ter ga pahnili v prerani grob?«⁹⁵

Nekaj let po prekopu Kromarjevih ostankov so na njegovem grobu v Vojni vasi postavili tri tone težak apnenčast nagrobnik. Poleg križa, porcelanske fotografije in spominskega napisa v Kromarjevo čast je v kamen vklesan tudi relief mišičastega moškega, pripadnika Sokola, z lovorovo vejico v roki. Spomenik je izklesal gluhonemi samouk-kamnosek Josip Jerman iz Nakla nad Črnomljem.⁹⁶ Gre za prvi spomenik, postavljen katerikoli žrtvi s Suhega bajerja. Do leta 1930, ko je umrla Kromarjeva vdova Ivana, je javno zanimanje za družino pošlo; za njenim pogrebom je šlo »samo nekaj starih ženic«.⁹⁷

Slovesnosti ob 1. novembru

Nemudoma po vojni, leta 1919, je grobove na Suhem bajerju oskrboval Karel Kitek, saj je na vsakem »napravil lično gomilo in jo zasadil s smrečicami, ker sicer bi se grobov v kratkem času ne bilo več razločilo od drugega sveta; bili so namreč popolnoma zravnani k ostalim tlom in le na posledicah zasutja se je grobove dalo še izpoznati«.⁹⁸ Po prekopih posmrtnih ostankov treh usmrčenih so svečanosti v slavo ubitih za nekaj časa usahnile. Preostali grobovi so bili vse bolj zanemarjeni in žrtve so tonile v pozabo. »Žalosten je pogled na ta nenavadni božji vrt. Ljubljana je pozabila na njega,« se je pritoževal tisk.⁹⁹ Posebej ob dnevu spomina na mrtve je časopisje opozarjalo, da se je treba spomniti na grobove ustreljenih: »In kaj je z grobovi na Suhem Bajerju? Njih ne smemo pozabiti. Njim mora veljati vsaj ena pobožna misel današnji dan.«¹⁰⁰ Vse glasnejši so bili tudi jugoslovanski nacionalisti, zbrani v združenju Orjuna: »Dolga, dolga leta so ostali Vaši grobovi pozabljeni, neokrašeni – ni bilo lučice, ki bi bila gorela Vam v spomin. Umljivo je to morda bilo, dokler je še besnela vojna morija, a da so na Vas pozabili tudi v letih svobode, je neodpušno.«¹⁰¹

Prvi obširnejši očitek nad splošno brezbriznostjo do urejanja grobov je objavilo *Jutro* ob 1. novembru 1923: »Na Suhi bajer smo pozabili na vseh mrtvih dan. Pozabili so zlasti vsi odbori, vsa narodna obrambna in kulturna društva, vsi predstavniki vlade, cerkve, stanov, in vsi sicer zgovorni govorniki. Hvala bogu, vsaj enkrat smo vsi edini! To lepo edinstvo je motila ena sama ženska, ki očitno ni nikjer organizirana. Žena ubogega nižjega uradnika z mnogoštevilno družino. Ko je zvečer videla temo na Suhem bajerju, je šla in si od svojih borih dinarjev

⁹⁴ »Predsednik demokratske stranke g. Ljuba Davidović.« *Slovenec*, 23. 4. 1922, str. 3.

⁹⁵ »Na dan Kromarjevega pogreba.« *Jutro*, 25. 4. 1922, str. 2.

⁹⁶ »Spomenik Ivana Kromarja.« *Jutro*, 31. 10. 1926, str. 3.

⁹⁷ Zupanc, Lojze. »Vdova kovača Kromarja.« *Jutro*, 3. 7. 1930, str. 3.

⁹⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, fol. 573.

⁹⁹ »Suhi bajer.« *Jutro*, 30. 10. 1926, str. 3.

¹⁰⁰ »Grobovi tulijo ...« *Jutro*, 1. 11. 1924, str. 5.

¹⁰¹ »Orjuna na gomilah.« *Orjuna*, 7. 11. 1925, str. 2.

odtrgala toliko, da je na vsakem grobu mogla prižgati po eno lučko. Pravzaprav bi si žrtve ne mogle za živa želeli bolj prisrčnega spomina. Ena sama neimenovana jugoslovenska žena in mati odtehta vse zgovorne odbore, ki so sposobni pozabiti Suhi bajer in ki nimajo nobenega družega izgovora, ko da smo itak vsi enaki.«¹⁰²

Naslednje leto, 1924, je bila ob 1. novembru organizirana prva svečanost na Suhem bajerju, ki so jo priredili člani Orjune. Društveni časopis je poročal: »Na Suhi bajer, sicer zapuščen, je pa v soboto zvečer odšla Orjuna Št. Jakob-Trnovo, grobove ovenčala in priredila nad njimi skromno, a prisrčno slavlje v znak naše zahvale ‚neznanemu nacionalistu‘, žrtvam brez imena, pa vendar svetlim žrtvam iz herojske dobe našega naroda.«¹⁰³ Gesto orjunašev so pohvalili tudi v drugih časopisih. *Jutro* je pisalo: »Tudi ‚Suhi bajer‘, kjer na našo sramoto še vedno samujejo najnesrečnejši med nesrečnimi, ki so jih podrle svinčenko samo zato, ker so ljubili svoj narod in svojo domovino, letos ni bil pozabljen. Naši nacionalisti so defilirali pred grobovi žrtev trinogov in globoko zatopljen, z gnjevom v duši je odhajal vsakdo iz smrečjega gaja, odkoder še vedno odmevajo iz grobov glasovi nesrečnikov, opominjajoč narod naj izpolni napram njim svojo dolžnost.«¹⁰⁴ *Slovenski narod* je prireditev »zvestih sinov jugoslovenske nacije« prav tako opisal s presežniki: »Okrasili so grobove. Prapor Orjune Krakovo-Trnovo se je sklonil, ko je povzel besedo predsednik tamošnje Orjune. Naglašal je, da je Orjuna prva, ki se je spomnila žrtev in počastila njih spomin. Četnik Zajc je posvetil v srce segajoči nagovor spominu nesrečnih žrtev, nakar je Orjuna defilirala mimo grobov in se nato vrnila v mesto. Svečanosti je prisostvovalo mnogo narodnega občinstva.«¹⁰⁵

Prireditve leta 1924 je bila le prva v nizu vsakoletnih žalnih komemoracij, ki so jih prirejali v organizaciji lokalnega odbora Orjune za rajone Šentjakob, Krakovo in Trnovo. Odbor je vodil lokalni posestnik in vrtnar Karel (tudi Drago) Kalin, ki so mu pripisovali največ zaslug za oskrbovanje Suhega bajerja. S slovesnostmi in prevzemom oskrbovanja vseh grobov so si v Orjuni na svojstven način prilastili spomin na ustreljene. »V veselih in bridkih urah se zateka Orjuna na grobove svojih preminulih herojev, da se z njimi povese ali razžalosti in okrepi,« so zagotavljali društveni člani, hkrati pa so bili ponosni nad lastno pionirsko pobudo za slavljenje žrtev s Suhega bajerja: »Toliko je društev in organizacij, pa se Vas niso spomnila in priti je morala Orjuna, od mnogih toli osovražena, od sovražnikov toli obrekovana, da se je oddolžila spominu mučenikov.«¹⁰⁶

Prireditve v naslednjih letih so sledile podobnemu scenariju. Leta 1925 so npr. orjunaši imeli častno stražo na grobovih, prižigali so sveče in krasili grobove s trnjevimimi vencami z napisom *Žrtvam avstrijskega trinoštva – Organizacija jugoslovenskih nacionalistov*, slavnostni rekvjem je imel šentjakobski župnik Janko Barle, inženir Marko Poharc je imel čustven govor v spomin na ustreljene, v katerem je pot obsojencev na Suhi bajer primerjal s Kristusovo hojo na Kalvarijo, pevski zbor

¹⁰² M. A. C. »Glej, taki smo ...« *Jutro*, 4. 11. 1923, str. 7.

¹⁰³ »1914 – 1918 – 1924.« *Orjuna*, 8. 11. 1924, str. 2.

¹⁰⁴ »Vseh mrtvih dan ...« *Jutro*, 4. 11. 1924, str. 3.

¹⁰⁵ »Vseh mrtvih dan v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 4. 11. 1924, str. 2.

¹⁰⁶ »Orjuna na gomilah.« *Orjuna*, 7. 11. 1925, str. 1–2.

Šentjakobskega naprednega gospodarskega društva pa je zapel žalostinki *Vigred se povrne in Blagor mu*.¹⁰⁷ Vse do konca 30. let so vsakoletne proslave na Suhem bajerju ob 1. novembru, o katerih je časopisje vsakič znova natančno poročalo, potekale po podobnem vzorcu in z istimi glavnimi udeleženci, prav tako pa se je dogodka običajno udeležila večstoglava, tudi tisočglava množica. Med obiskovalci prireditve so bili člani ljubljanske strelske družine, Sokoli, rezervni oficirji, člani Ciril-Methodove družbe, članice ženskih družb ter posamezni politiki in sorodniki ustreljenih. Na začetku 30. let so se v program vključili osnovnošolci, ki so prinašali vence na grobove in deklamirali pesmi, s čimer so simbolno prisegali, da bodo čuvali svobodo, ki so jo njihovi predniki izborili z lastno krvjo.¹⁰⁸ Spremembo v programu so si privoščili na proslavi ob 20. obletnici poslednje usmrtitve na Suhem bajerju leta 1937, ko sta na komemoraciji nastopila tudi pater Sartori iz Celovca, ki je obsojence spremljal na Suhi bajer, ter že omenjeni Janko Cegnar – zdaj trnovski župnik –, ki je tja spremljadal zadnjo, po imenu neznano žrtev.¹⁰⁹ Naslednje leto, ob 20. obletnici konca vojne, je Karel Kalin »spregovoril nekaj toplih besed, v katerih je poudaril, da prav letos poteka dvajset let svobode, do katere so nam največ pomagali tisti, ki spe na tem najsvetejšem grobišču».¹¹⁰

Vsaj v prvih letih organizacije svečanosti je Orjuna zaradi pomanjkanja lastnih sredstev sprejemala finančno in materialno pomoč pri urejanju grobov. Leta 1925 so se zahvalili za 300 dinarjev, ki so jih za namene krašenja grobov dobili od ljubljanskega gerentskega sveta,¹¹¹ za pomoč pri donaciji nagrobnih sveč pa so prosili tudi ljubljanske trgovce. Na prošnjo »so se vsi razen enega radevolje odzvali, za kar jim izreka mestni odbor tem potom javno zahvalo».¹¹²

¹⁰⁷ »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Jutro*, 31. 10. 1925, str. 4; »Dan mrtvih.« *Jutro*, 3. 11. 1925, str. 3; »Prvi november na pokopališču.« *Narodni dnevnik*, 3. 11. 1925, str. 3; »Vseh mrtvih dan.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1925, str. 2.

¹⁰⁸ O prvonovembrskih svečanostih na Suhem bajerju gl. npr. »Suhi bajer.« *Jutro*, 30. 10. 1926, str. 3; »Vseh svetih dan na božjih njivah.« *Jutro*, 3. 11. 1926, str. 3; »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1926, str. 1; »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3; I. B. »Suhi bajer ...!« *Orjuna*, 29. 10. 1927, str. 1; »Praznik vseh svetnikov.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1927, str. 1; »Počastitev spomina padlih na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 5. 11. 1927, str. 2; »Na grobovih ...« *Jutro*, 2. 11. 1928, str. 2; »Na njivah večnega miru.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1928, str. 2; Odbor za oskrbovanje grobov. »Počastitev spomina padlih žrtev na Suhem bajerju.« *Slovenec*, 31. 10. 1929, str. 4; »Na grobovih naših dragih.« *Ponedeljek*, 3. 11. 1930, str. 2; »Vsi sveti.« *Jugoslovan*, 4. 11. 1930, str. 5; »Žalna svečanost na Suhem bajerju.« *Jugoslovan*, 2. 11. 1931, str. 3; »Grobovi v sijaju jesenskega solnca.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1931, str. 3; »Spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1931, str. 2; »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1932, str. 1; »Dan, posvečen spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1933, str. 2; »Na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Bojovnik*, 4. 11. 1933, str. 11; »Grad govori o Miklavžu.« *Slovenski narod*, 24. 11. 1933, str. 2; »Na Suhem bajerju.« *Glas naroda*, 3. 11. 1935, str. 3; »Na Suhem bajerju.« *Jutro*, 3. 11. 1935, str. 5; »Na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1936, str. 2.

¹⁰⁹ »Na božjih njivah.« *Slovenski dom*, 2. 11. 1937, str. 2; »Dvajset let po strelah na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1937, str. 3.

¹¹⁰ »Črne množice na grobovih.« *Jutro*, 3. 11. 1938, str. 3.

¹¹¹ Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 12. 11. 1925, str. 2.

¹¹² Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 24. 10. 1925, str. 3.

Svečanosti na Suhem bajerju so ob 1. novembru trajale vse do konca 30. let. Ker so bili takrat ostanki ustreljenih prekopani na ljubljanske Žale, je leta 1940 svečanost na prvotni lokaciji odpadla.¹¹³

Postavitev spomenika

Že dober mesec po koncu prve svetovne vojne in dobra dva tedna po nastanku Kraljevine SHS se je v časopisu *Jugoslavija* pojavila prva pobuda za postavitev spomenika na Suhem bajerju: »In one žrtve, ki leže gori na suhem bajerju v Ljubljani? Komaj da se jih kdo prilično spomni, – v resnici pa zaslužijo najveličastnejši spomenik, katerega smo jim postavili že davno v svojih srcih, prav kakor Adamiču in Lundru, ki sta postala ravno tako žrtvi nemško-avstrijskega nasilstva! Morda je med njimi res zakrivil kdo navadno hudodelstvo, smrti pa ni zaslužil menda noben. Preogromna večina teh žrtev pa so bile nedolžne poštene duše.«¹¹⁴

Poročila o svečanostih ob 1. novembru občasno namigujejo, da je vsaj od sredine 20. let na Suhem bajerju stalo skromno obeležje, katerega oblika ni jasna, saj se omenjajo npr. obelisk,¹¹⁵ črni križ¹¹⁶ in »veliki mrki križ, ki čuje nad grobiščem«.¹¹⁷ Na grobovih so stali leseni križi.

Kljub temu da se je prvi predlog za spomenik pojavil takoj po vojni, je trajalo skoraj desetletje, da so začeli resneje načrtovati odkritje spomenika. Februarja 1927 je bil ustanovljen Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju v Ljubljani. Karel Kalin je postal njegov predsednik, Fran Murovec tajnik, profesor na ljubljanski trgovski akademiji Franjo Sič pa blagajnik. Člani odbora so bili šentjakobski župnik Barle, Maša Grom iz Kluba Primork, Peter Šterk in predstavnik ljubljanske občine Vahtar. Odbor, ki si je za ključne naloge izbral odkritje spomenika, vzdrževanje grobov in ustanovitev fonda za sirote usmrčenih, je zapisal: »Hvaležnost, ki smo jo dolžni padlim borcem za osvobojenje, zahteva vidnega znaka, ki bo pričal poznim rodovom, da smo mi, ki smo prvi začeli uživati sadove te borbe, pojмили globočino in veličino doprinešenih žrtev. Posebno hvaležnost pa še dolgujemo onim brezštevilnim in brezimenim tihim junakom, ki so ponosno dvignjenih čel in s pogledi, polnimi preziranja smrti, hiteli zavestno pod svinčenke črnožoltih cesarskih pandurjev in ki so za ceno svojih življenj dokazali, da so bili v našem narodu tudi v urah obupa in najtežjih preizkušenj možje, ki so slepo verovali v izvršenje velike pravice ponižanih in razžaljenih. Zato si je poseben odbor nadel nalogo postaviti tem našim herojem-mučenikom dostojen spomenik na mestu, kjer so s svojo krvjo potrjevali veliko vero in upanje, da bo za ceno njihovih žrtev morala prej ali slej razpasti krvosledna habsburška hidra. Da pa bo zamogel to zamisel primerno izvršiti, se obrača s tem na vso jugoslovensko javnost globoko uverjen, da bo prežeta patriotizma in ljubezni do najboljših svojih padlih sinov zbrala toliko

¹¹³ »Praznik vseh rajnkih.« *Jutro*, 2. 11. 1940, str. 3.

¹¹⁴ »Krvava justica (Konec).« *Jugoslavija*, 17. 12. 1918, str. 1–2.

¹¹⁵ »Vseh mrtvih dan.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1925, str. 2.

¹¹⁶ »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3.

¹¹⁷ »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.

materijalnih in finančnih sredstev, da bo omogočena postavitve spomenika žrtvam na Suhem bajerju, ki bodi skromen izraz zahvalnosti naroda, čigar svoboda je vznikla iz prelite krvi onih, ki so hoteli nepokolebljivo proti velikemu cilju v času, ko je ležalo nad našo zemljo malodušje, samoponižanje, robstvo in klečeplastvo.«¹¹⁸

Za postavitev spomenika je bil seveda potreben denar in odbor je Slovence pozval k zbiranju prispevkov: »Pokažimo svetu, da smo vredni predragocenih žrtev, padlih za naše osvobojenje in postavimo na Kalvariji naših najboljših spomenik, ki bo viden dokument pietete in večnega spomina na one, ki so umirali zato, da bo nam in naši deci dobro v oni Jugoslaviji, katero so le-ti gledali v viziji smrtne ure.«¹¹⁹ *Slovenski narod* je poročal, da namerava odbor s pomočjo javnih prispevkov postaviti spomenik do 1. novembra 1927. »Nadejati se je, da razpiše odbor tekmo za osnutek spomenika, ki ga postavi javnost. Za izvršitev se zanimajo vsi naši kiparji, ki imajo dandanes malo ali nič naročil. Spomenik mora biti dostojen spomina žrtev in ustrežljiv umetniškim zahtevam.«¹²⁰ Orjuna je akcijo podprla in poudarila, da bi skupen nagrobni spomenik »stal povsem malo vsoto in bo v bistvu le znak pietete napram mrtvim na Suhem bajerju, kateri bodo sicer v nasprotnem slučaju kmalu čisto pozabljeni«.¹²¹

Odbor je v naslednjih mesecih začel zbirati prispevke. V ta namen je 12. junija v Ljubljani organiziral t. i. lipov dan, ko so prodajalci in prodajalke po mestnih ulicah prodajali lipovo cvetje v korist sirotam ustreljenih na Suhem bajerju in izgradnje spomenika.¹²² Prošnje za finančne prispevke so bile razposlane županstvom slovenskih občin. Novembra 1927 – v času, ko bi moral spomenik po prvih napovedih že stati – so poročali, da se je odzvalo 37 občin, ki so skupaj prispevale 5000 dinarjev. Prispevki so večinoma prišli iz občin s področja nekdanje dežele Kranjske, medtem ko se je odzvalo le pet štajerskih občin. Denar so prispevala tudi društva, kot so Splošno žensko društvo v Ljubljani, Klub Primork ter ženska podružnica Ciril-Methodove družbe za Krakovo in Trnovo. Odbor se je vsem darovalcem zahvalil, preostale pa prosil, »da blagovolijo vzeti odborove prošnje v pretres, da more odbor postaviti spomenik onim žrtvam svetovne vojne, ki so bile zapisane pozabljanju«.¹²³

Naslednje leto je odbor prosil ljubljanski magistratni gremij, tj. ožji odbor občinskega sveta, da se mu povrnejo stroški za osnutek spomenika. Gremij je na seji 5. oktobra 1928 prošnji ugodil z dodatkom, »naj se znesek povrne šele takrat, kadar bodo vse priprave definitivno končane in proračun definitivno sklenjen«.¹²⁴ Do odkritja spomenika je minilo še šest let, aktivnosti odbora pa v tem času niso

¹¹⁸ »Suhi bajer.« *Jutro*, 29. 4. 1927, str. 3; »Suhi bajer.« *Orjuna*, 30. 4. 1927, str. 2; »Suhi bajer.« *Slovenski narod*, 1. 5. 1927, str. 3.

¹¹⁹ »Postavitev spomenika na suhem bajerju.« *Slovenec*, 15. 5. 1927, str. 4.

¹²⁰ »Nagrobni spomenik žrtvam na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 22. 2. 1927, str. 3.

¹²¹ »Nepotrebno razburjanje.« *Orjuna*, 7. 5. 1927, str. 4.

¹²² »Lipov dan.« *Jutro*, 4. 6. 1927, str. 4; »Lipov dan.« *Jutro*, 10. 6. 1927, str. 4; »Odbor za postavitev spomenika na 'Suhem bajerju'«. *Jutro*, 11. 6. 1927, str. 4.

¹²³ Odbor. »Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Jutro*, 4. 11. 1927, str. 8.

¹²⁴ SI_ZAL_LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. IV, knjiga 33, f. 90.

znane. Morda je na dolgotrajnost realizacije vplivala odločba okrožnega poglavarja za okolico Ljubljane, ki je postavitev spomenika v želji po umetniški dovršenosti pogojeval s pristankom Umetniškega oddelka pri prosvetnem ministrstvu.¹²⁵

Spomenik je bil dokončan leta 1934. Zasnoval ga je član odbora Franjo Sič in ni bil kiparski, kot je najavljal prvi razpis. Ima obliko zidanega kamnitega kvadra, visokega 118 cm, dolgega 180 cm in globokega 80 cm. Na prednjo stran je bila v osemkotno odprtino vdolana pravokotna spominska plošča iz padovanskega marmorja s premerom 68 cm, pod njo pa je bila dodana še pravokotna klada iz pohorskega granita dimenzij 68 krat 21 cm.¹²⁶ Predsednik odbora Kalin in tajnik Murovec sta 30. avgusta 1934 na gradbeni urad ljubljanske občine naslovila prošnjo »za poklonitev marmornate plošče v velikosti 80 x 80 cm, katera se nahaja na mestni pristavi, da postavi spominsko ploščo ustreljenim žrtvam na Suhem bajerju«. Šest dni kasneje je župan prošnji ugodil.¹²⁷ Kljub zastoj pridobljeni plošči je odbor 27. oktobra še enkrat pisal na občino in jo prosil »za denarno podporo v svrhu postavitve spominske plošče na Suhem bajerju«. Občina je privolila na izplačilo 400 dinarjev.¹²⁸

Na vrhu spominske plošče je vklesan avstrijski dvoglavi orel, ki v krempljih drži proti tlom usmerjen meč – simbol terorja nekdanje monarhije. Levo in desno od orla sta vklesani letnici 1914 in 1918, pod njim pa se nahaja napis, ki ga po sredini prekinja meč: *V SPOMIN ŽRTVAM / AVSTRIJSKIH TRINOGOV NA / SUHEM BAJERJU V LJUBLJANI. / I. XI. 1934 N. O.* Kratica N. O. označuje Narodno odbrano, še enega pomembnega podpornika postavitve spomenika. Šlo je za organizacijo, ki je imela korenine v srbskem četniškem združenju pred prvo svetovno vojno s ciljem osvoboditve južnih Slovanov izpod Avstro-Ogrske, po vojni pa se je na novo organizirala kot jugoslovanska nacionalistična obrambna zveza, po stališčih zelo podobna Orjuni; njen ljubljanski odbor je nastal oktobra 1931. Pod spominskim napisom je vklesan plitvi relief lipove vejice in ljubljanskega gradu, nad katerim grozeče visi konica meča. Na robovih dekorativnega osemkotnega oboda okoli plošče sta podpisani osebi, najzaslužnejši za odkritje spomenika: *PREDS. ODBORA KAREL KALIN / NAČRT BR. FRANJO SIČ*. Na granitni kladi je bilo vklesano še pozlačeno sporočilo: *ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO*.¹²⁹ O tem »skromnem, a prisrčno lepem spomeniku« je tisk poročal, da »tvori kot impozanten kvader iz pohorskega granita z marmornato ploščo prav za prav podstavek za bodoči pokopališki križ,«¹³⁰ vendar ta ni bil nikoli postavljen.

Sklepni del napisa je moral biti dodan v zadnjem hipu, saj se nanaša na domnevne zadnje besede kralja Aleksandra, ki je bil nekaj tednov pred nameravanim odkritjem ubit v atentatu v Marseillu. Prav zaradi državnega žalovanja je bilo odkritje spomenika, predvideno za 4. november 1934, sočasno z ustaljeno svečanostjo ob

¹²⁵ Hajdinac, *Delovanje Zveze*, str. 110.

¹²⁶ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹²⁷ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2125, Odbor za postavitev spomenika na suhem Bajarju, f. 515 in 516.

¹²⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2125, Odbor za postavitev spomenika na suhem Bajarju, f. 517.

¹²⁹ »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.

¹³⁰ »Brezimnim junakom v spomin.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 26. 11. 1934, str. 2.

dnevu spomina na mrtve,¹³¹ v zadnjem hipu predstavljeno. Kljub temu se je »zaradi poznega obvestila, deloma pa tudi zaradi dobre navade, ki so jo Ljubljancani povzeli po vojni, da vsako leto prvo nedeljo po Vseh svetih obiščejo grobove neznanih žrtev tuje tiranije nad našim narodom«, na načrtovani dan odkritja zbrala množica, ki je kljub dežju na »neoficielnem spominskem slavlju« ob okrašenih grobovih molila za ustreljene. »Ilovnato stezo, ki drži od Dolenjske ceste do Suhega bajerja, bi do odkritja spominske plošče, ki bo gotovo zbralo še veliko večje število občinstva na tem skritem vojnem grobišču, kazalo spričo neprestanega deževja vsaj na najbolj nujnih mestih malo posuti,«¹³² je še pripomnilo *Jutro*. Na odkritje so vabili številni časopisni oglasi.

Slavnostno odkritje spomenika na Suhem bajerju je bilo v nedeljo, 25. novembra 1934. Na dopoldanski svečanosti se je po obronkih okoli bajerja zbrala velika množica, prišli so mladi, gostje iz Dolenjske ter člani Narodne odbrane, Združenja jugoslovanskih četnikov, Združenja rezervnih oficirjev, Združenja jugoslovanskih dobrovoljcev, Združenja borcev, Jadranske straže in Orjune. Prisotni so bili tudi predstavniki banske uprave, mestne občine in poveljnika mesta. Okoli spomenika so orjunaši, četniki in člani Narodne odbrane postavili častno stražo. Začetek dogodka so naznanili godbeniki Dravske divizije z igranjem *Molitve* Davorina Jenka in Beethovnov *Žalne koračnice*.¹³³ Župnik Barle je daroval mašo za pokojne, potem pa je predsednik odbora Kalin »v temperamentnem govoru slavil junaštvo neznanih borcev, ki spe pod samotnimi gomilami sredi gozdne tišine, in se je posebej spominjal še največje in najdragocenejše žrtve borbe za svobodo in srečo našega naroda, blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra Zedinitelja«. ¹³⁴ Med govorom je bila s spominske plošče odgrnjena trobojnica, vojaki pa so izstrelili častno salvo.

Dekleti Vida Plestenjak in Slava Ulčar sta deklamirali »lepi, iskreno narodno občuteni pesmi, ki ju je nalašč za to priliko zložil Jan Plestenjak,« občinstvo pa je bilo nad pesmima ganjeno.¹³⁵ V sklepu prireditve je govoril predstavnik oblastnega odbora Narodne odbrane Matko Brnčič. Tudi on je slavil junaštvo žrtev s Suhega bajerja, obenem pa je prisegel, da bodo njihove ideale gojili tudi v prihodnosti. Govor je sklenil z besedami: »V tem mogoče najtežjem momentu, kar ga preživlja naš narod, kliče Narodna Odbrana vsem padlim žrtvam narodne svobode, v prvi vrsti Njemu, našemu največjemu Mučeniku, naši največji žrtvi, Slava, žive pa poziva v okup, na skupno nesebično delo za one cilje, za katere so padli oni, za veliko, močno, nedeljivo Jugoslavijo, za veličino, mir in srečo vsega jugoslovenskega naroda. Naj živi Kralj Peter II., naj živi Kraljevski dom, naj živi Jugoslavija!«¹³⁶

Prireditve je zaključila godba Dravske divizije z igranjem državne himne.

¹³¹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2125, Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju, f. 713 in 714; »Grad na grobeh Suhega bajerja.« *Slovenski narod*, 6. 11. 1934, str. 3.

¹³² »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.

¹³³ »Brezimnim junakom v spomin.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹³⁴ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2. Za cel govor gl. »Junakom v spomin!« *Pohod*, 1. 12. 1934, str. 4.

¹³⁵ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹³⁶ Brnčič, Matko. »V spomin nacionalnih žrtev.« *Pohod*, 22. 12. 1934, str. 2.

»Občinstvo je po odkritju plošče ves dan romalo na Suhi bajer poklonit se padlim žrtvam.«¹³⁷ Po odkritju je časopisje reklamiralo deset fotografskih posnetkov dogodka, ki so bili na prodaj kot razglednice. »Razglednice so vse dobro uspele in se dobijo v Tiskovni zadrugi, Šelenburgova ulica.«¹³⁸

Tudi po odkritju je Kalin želel nadaljevati urejanje bajerja. Malo po proslavi, 24. decembra 1934, je ponovno pisal ljubljanski občini: »Ker nima podpisani odbor zadostnih sredstev za končno ureditev grobov – kakor betonskih oklepov s križi – na Suhem bajerju, se tem potom obrača na gornji naslov s prošnjo za podelitev denarne podpore. V nadi, da mu mestno načelstvo kakor vedno tudi sedaj ne odreče podpore, se mu odbor najiskrenejše zahvaljuje.« Tokrat Kalinov laskavi slog pisanja ni zalegel. Finančni odbor ljubljanskega mestnega sveta je prošnjo obravnaval šele 26. septembra 1935 in četudi je bilo sklenjeno, da se iz mestne blagajne za namen podeli 500 dinarjev, župan Vladimir Ravnihar sklepa ni odobril.¹³⁹

Prekop posmrtnih ostankov na Žale

Vsaj od sredine 20. let se je v slovenskem tisku pojavljalo mnenje, da bo vprašanje oskrbovanja grobov na Suhem bajerju najlažje rešeno s prekopom vseh ostankov v ustrezno grobnico. Leta 1925 je ureditev grobov podprl neki Špunt iz Kranja v govoru na zborovanju nekdanjih vojakov na Brezjah,¹⁴⁰ na naslednjem zborovanju leto kasneje pa so se veterani že izrecno zavzeli za prekop ostankov s Suhega bajerja in z drugih pokopališč na skupno lokacijo.¹⁴¹ Veterani so poziv večkrat ponavljali in med drugim predlagali ureditev spominskega gaja na ljubljanskem pokopališču,¹⁴² nekaj let kasneje pa so poudarili: »Skraini čas je, da dobe te žrtve dostojen spomenik ali pa naj se poskrbi, da bodo vsi zemski ostanki prepeljani na pokopališče k Sv. Križu, kamor po vsej pravici spadajo.«¹⁴³

Po tem, ko je pobuda Ivana Kocmurja za prekop ostankov iz leta 1919 utonila v pozabo, se ljubljanska občina s tem vprašanjem ni ukvarjala več kot poldrugo desetletje. Prvi razmislek o možnosti prekopov so, vsaj posredno, ponovno povzročile aktivnosti Karla Kalina. Dne 26. oktobra 1936, dobro leto dni po Ravniharjevi zavrnitvi financiranja, je Kalin poskusil vnovič in v imenu odbora prosil »mestno predsedništvo za denarno podporo, da bo lahko tudi letos popravil grobove teh nesrečnih žrtev, ki so darovali svoje življenje za našo osvobojenje«. Na občini so namesto tega začeli razmišljati, da bi grobove okrasili sami, vendar je mestna vrtnarija sporočila, da jih je pri tem že prehitel Kalin. Zaradi dodatnih vprašanj o Kalinu, ki so jih zastavili na občini, je vrtnarija 2. novembra poročala: »Grobovi na suhem bajerju so bili v Vseh svetih lepo urejeni, pota osnažena, posuta s peskom in

¹³⁷ »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.

¹³⁸ »Slike s Suhega bajerja.« *Jutro*, 29. 11. 1934, str. 4.

¹³⁹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2133, f. 193 in 194.

¹⁴⁰ Odbor Z. S. V. »Z. S. V. v Ljubljani.« *Slovenec*, 5. 9. 1925, str. 3.

¹⁴¹ »Zborovanje bivših vojakov na Brezjah.« *Domovina*, 13. 8. 1926, str. 7.

¹⁴² »Ureditev vojaškega pokopališča v Ljubljani.« *Vojni invalid*, 20. 11. 1930, str. 3.

¹⁴³ »Na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Bojevniki*, 4. 11. 1933, str. 11.

na vseh grobovih rože. Te grobove oskrbuje g. Kalin že od leta 1922 ter jih vsako leto okiti s cvetjem in venci. Sedaj namerava napraviti okvirje in kamnite križe.« Leta 1936 je Kalin obnovil križe, prinesel vence in cvetje ter s pomočjo delavca in vojaka na grobove stresel črno prst, za vse to je iz lastnega žepa plačal 250 dinarjev. Vrtnarja je predlagala: »Ker ima g. Kalin gotovo veselje s tem delom bi bilo najprimerneje, če bi se mu to pustilo, dobro bi pa bilo, da bi mestna vrtnarja v spomladi z raznimi rastlinami prostor okrog grobov poživila. Grobovi bi bili pod nadzorstvom mestnega poglavarstva. Kalinu bi se pa plačevalo, če bode potrebno faktične izdatke. Ti bi bili vsekakor manjši, kot stroški katere bi imela mestna občina, če bi te grobove sama oskrbovala.«¹⁴⁴

Razen o Kalinovem oskrbovanju grobov je občina vrtnarjo spraševala tudi o tem, ali grobov »nebi kazalo prenesti na pokopališče«. Vrtnarja je odgovorila: »Prenesti kosti pokojnikov bi ne kazalo iz sledečih ozirov: Ker leži grobišče v državni zemlji oz. na Strelišču, ne bode v doglednem času prekopano. Mestna občina bi imela s prekopom velike stroške, pri tem bi pa ljudje s časoma pozabili na pokojne. Obenem je pa ta prostor zelo lep ter bi se dalo vrtnarsko zelo lepo urediti okrog grobov.«¹⁴⁵ Ne glede na to odklonilno mnenje je občina dala vprašanje, »ali ne bi kazalo to grobišče likvidirati in ostanke prenesti na skupno pokopališče,« v razmislek tudi kulturnemu odboru mestnega sveta ter njegovemu načelniku dr. Francetu Steletu.¹⁴⁶ Odgovor se v arhivu ni ohranil.

Ker sprememb ni bilo, so se vse ostrejši pozivi v časopisju ponavljali vse do konca 30. let: »Slovenci nimamo svojega neznanega junaka in tudi veličastnega spomenika ne, pod katerim bi snival svoj večni sen. Imamo pa mnogo neznanih junakov. Njihove kosti so raztresene malone po vseh bojiščih, trohne pa tudi v domači zemlji. In kakor smo majhni kot narod, tako smo majhni tudi v češčenju njihovega spomina. Med največjimi našimi junaki so oni, ki so padli na Suhem bajerju kot žrtve krute avstrijske soldateske. Komaj vsako leto enkrat se spomnimo teh nesrečnih žrtev tiho in skromno, kakor so šle tiho na morilce. Prav je, da se jih ne spominjamo s pompom, saj nas mora pretresati groza, če pomislimo, kako strašne smrti so umirali. Sram nas pa mora biti pred svetom, da so grobovi teh naših žrtev tako zapuščeni in zanemarjeni. V Londonu imajo posebno pokopališče za pse, pri nas ga pa niti takim žrtvam, kakor so one na Suhem bajerju, ne moremo urediti! Kaj res ne bomo oprali te sramote z našega narodnega telesa? Poglejmo v Italijo, kako so tam urejeni vojaški grobovi in kako časte Italijani svoje žrtve iz svetovne vojne.«¹⁴⁷

Ta prispevek je na ljubljanski občini pripomogel k novemu zanimanju za prekope.¹⁴⁸ Obenem je bila leta 1939 na ljubljanskih Žalah po načrtih Edvarda Ravnikarja postavljena kostnica žrtev prve svetovne vojne. Pri izgradnji so pro-

¹⁴⁴ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2148, f. 277 in 279.

¹⁴⁵ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2148, f. 279.

¹⁴⁶ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2148, f. 278.

¹⁴⁷ »Izpod sita.« *Slovenski narod*, 9. 8. 1939, str. 2.

¹⁴⁸ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 465.

jektanti načrtovali, da bodo vanjo, poleg ostankov tisočev žrtev vojne, prekopani tudi ostanki dvajsetih žrtev, ki so se še nahajali na Suhem bajerju.

Ljubljanska občina je 17. avgusta 1939 pisala mestni garnizijski upravi ter naznanila, da nameravajo v kostnico na Žalah prenesti tudi ostanke s Suhega bajerja, zato »nam blagovolite sporočiti, ako obstoje kaki zadržki glede ekshumacije teh žrtev«. V istem dopisu so prosili za poimenski seznam vseh tam pokopanih žrtev z osebnimi podatki ter vzroki za usmrnitev vred, pa tudi skico grobov (in zmotno navedli, da je bil do takrat prekopan le Franc Petrič),¹⁴⁹ iz česar je razvidno, da so bile dokumentacija in ugotovitve, zbrane na občini v prvi polovici 20. let, do konca 30. let že povsem pozabljene. Še enkrat je bilo odločeno, da bo javnost naprošena, naj posreduje podatke o ustreljenih mestnemu kulturnemu odseku.¹⁵⁰ Vodja del za ekshumacijo, mestni svetnik in polkovnik Viktor Andrejka, je informacije iskal na številnih krajih, za posredovanje vsakršnih koristnih podatkov pa je tudi on prosil v časopisju. »Ne glede na ugotovitev imen bodo pa zemski ostanki žrtev s Suhega bajerja takoj izkopani in prenešeni v grobnico pri Sv. Križu, kakor hitro bo ustrezno vsem dolgotrajnim uradnim zahtevam, ki so predpisane za take ekshumacije.«¹⁵¹

Ena od uradnih zahtev je bila povezana z omenjeno garnizijsko upravo. Njen vodja je najprej želel izvedeti, kje točno bi bile žrtve s Suhega bajerja pokopane na Žalah: v samostojnih grobovih, v skupni grobnici s preostalimi žrtvami Avstro-Ogrske ali v skupni grobnici z vsemi med vojno umrlimi avstro-ogorskimi vojaki. Dobil je odgovor, da bodo ostanki preneseni v skupno kostnico žrtev prve svetovne vojne.¹⁵²

Ker se je v tem času v Ljubljani zadrževala komisija beograjskega pravosodnega ministrstva, zadolžena za ekshumacijo ostankov, je ljubljanska občina »za pojasnilo in odločitev« o prekopu žrtev s Suhega bajerja prosila tudi omenjeno ministrstvo, ki je bilo po zakonu odgovorno za oskrbovanje vojaških grobov.¹⁵³ Dne 31. avgusta 1939 je iz Beograda prispel telegram, da pravosodni minister dovoljuje direktorju ministrske pisarne Dobrosavu Popoviću izvedbo prekopa ostankov s Suhega bajerja.¹⁵⁴

Komisija z ministrstva je 3. in 4. novembra 1939 izkopala ostanke s Suhega bajerja. »Prenešenih je bilo s ‚Suhega bajerja‘ v kostnico 20 okostnjakov, en grob je bil pa prazen. Imena teh dvajsetih žrtev ni bilo mogoče dognati.«¹⁵⁵ Kostnica na Žalah, kamor so bili preneseni ostanki, je bila slavnostno odprta 10. decembra istega leta. Na ljubljanski občini so razmišljali tudi o usodi spominskega obeležja,

¹⁴⁹ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 466.

¹⁵⁰ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 470.

¹⁵¹ »O žrtvah svetovne vojne.« *Slovenec*, 23. 8. 1939, str. 7.

¹⁵² SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 469.

¹⁵³ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 468.

¹⁵⁴ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 471.

¹⁵⁵ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2301, Suhi bajer – ekshumacija žrtev in prenos na pokopališče, f. 467.

ki je ostalo na Suhem bajerju: »Na Suhem bajarju je bil tem žrtvam postavljen poseben spomenik, ki je ostal še tam in ga menda tudi vojaška uprava kot lastnik ne bo odstranila. V tem slučaju bi bilo vklesati na spomenik, da so bili vsi okostnjaki preneseni v skupno vojaško grobnico na pokopališče pri Sv. Križu v Ljubljani.« Četudi je občina na začetku leta 1940 določila celo napis, ki naj bi se vklesal v spomenik na bajerju (»Prvotno tu pokopane žrtve so bile 4. nov. 1939 prenesene v vojaško grobnico pri Sv. Križu«),¹⁵⁶ ta načrt ni bil nikoli uresničen.

Suhi bajer med drugo svetovno vojno in po njej

Med drugo svetovno vojno je Suhi bajer še enkrat postal prizorišče smrti, saj so Italijani tu nekaj časa streljali talce. Ilegalni partizanski tisk je poročal, da se je bajer ponovno spremenil v »kraj, kjer telesa naših do smrti izmučenih trpinov najdejo svoj zadnje prebivališče«.¹⁵⁷ Med žrtvami, ustreljenimi na Suhem bajerju, sta bila tudi narodna heroja Ernest Eypper in Jože Mihelčič. Partizansko gibanje je obudilo diskurz liberalcev iz 20. let, ki so za likvidacije krivili SLS. Tokrat v ospredju ni bil več (že pokojni) Šusteršič, temveč Natlačen in »ljudje Natlačenovega kova«, ki so bili po oceni partizanskega tiska »tisti krvavi psi, o katerih govore grobovi na Suhem bajerju in s katerimi ima slovenski narod že izza prve svetovne vojne neporavnane račune«.¹⁵⁸ Suhi bajer, na katerega je med zavezniškim bombardiranjem leta 1944 padlo nekaj bomb,¹⁵⁹ je bil omenjen tudi v slovenskih berilih, po katerih so se učili šolarji za časa italijanske okupacije. Opis, da je bajer »vojaško strelišče, kjer so med prvo svetovno vojno ustrelili 22 ‚izdajalcev‘, ki so v tej grozni vojni izgovorili kako nepremišljeno besedo«,¹⁶⁰ v danih razmerah zveni kot trpka ironija.

Žrtve prve svetovne vojne s Suhega bajerja po letu 1945 vsekakor niso bile v središču javnega spomina, vendar so bile v novem ideološkem kontekstu vseeno obravnavane kot junaki, ki so se borili proti Avstro-Ogrski. Občasno so jih imenovali tudi za revolucionarje,¹⁶¹ ob priložnosti odprtja obnovljenega strelišča v Ljubljani leta 1952 pa je program obsegal »polaganje vencev padlim naprednim Slovencem na Suhem bajerju«.¹⁶² Tone Seliškar je o usmrтитvah želel spregovoriti v romanu *Izdani bataljoni*, ki na koncu ni bil izdan. Posnetki z bajerja so bili vključeni v 18 minut dolg dokumentarni film *Revolucionarni val 1917–1920*, ki ga je leta 1959 režiral Zvonimir Sintič.

Ob odkritju spomenika *Ilegalec* na Štefanovi ulici v Ljubljani leta 1952 je *Slovenski poročevalec* pisal, da je posvečen »spominu vseh tistih tihih mrtvih junakov, ki jih ne bo nikoli več nazaj med nas, ki so za vedno omahnili in ugasnili na

¹⁵⁶ SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2302, f. 788.

¹⁵⁷ »Zverinstva okupatorjev.« *Osvobodilna fronta*, sredi decembra 1941, str. 4.

¹⁵⁸ »Bela garda organizira okupatorjem ovaduško centralo.« *Slovenski poročevalec*, 24. 8. 1942, str. 5.

¹⁵⁹ »Zadnja nedelja – zlata nedelja?« *Slovenec*, 20. 12. 1944, str. 4.

¹⁶⁰ Hafner, Ločniškar, *Tretje slovensko berilo*, str. 61.

¹⁶¹ »Strelci so proslavili Dan vstaje.« *Slovenski poročevalec*, 21. 7. 1952, str. 4.

¹⁶² »Jugoslavija na sedmem mestu.« *Slovenski poročevalec*, 17. 7. 1952, str. 6.

streliščih v Gramozni jami, na Suhem bajerju, v Ciril-Metodovi ulici in drugod»¹⁶³ – seveda pa je časopis pri tem najverjetneje meril na žrtve, ki so bile na bajerju ustreljene med drugo svetovno vojno.

Omeniti velja, da se je v socialistični Jugoslaviji dobro znašel tudi Karel Kalin. Nekoč markanten član Orjune, organizacije, ki je bila med najostrejšimi ideološkimi nasprotniki predvojnih komunistov, je bil v povojnem tisku občasno omenjen kot primer vzornega državljana: »Predsednik zelenjadarske zadruga v Trnovem Karel Kalin je vpisal 20.000 dinarjev ljudskega posojila. Karel Kalin je bil med vojno vnet aktivist Fronte, od leta 1943. pa partizan. Tudi njegovo družino so okupatorji preganjali. Sedaj obdeluje tov. Kalin pol hektarja vrta, na katerem prideluje povrtnino za ljubljanski trg.«¹⁶⁴

V poznejših desetletjih se je povečalo zanimanje zlasti za eno od žrtev s Suhega bajerja, Ivana Brenceta, saj se je v razvidu pojavil nov dokument o njem. Med prenovo hiše Brencetovega vnuka Vena Paulusa na Dovjem leta 1979 so na podstrehi odkrili kroniko župnije, ki jo je lastnoročno napisal župnik Jakob Aljaž; domnevno je bila tja skrita ob začetku druge svetovne vojne. Poleg drugih dogodkov je Aljaž pisal tudi o Brencetu in njegovi usodi. Zabeležil je, da so Brenceta po aretaciji poskušali prepričati, naj se svojih besed pokesa in se brani s tem, da je besede proti cesarju izrekel v jezi, vendar je ostal Brenc nepopustljiv in je odvrnil: »Kar sem rekel, sem rekel.«¹⁶⁵ Izjava je postala simbol malega človeka, ki pogumno kljubuje še tako brezupnemu položaju in sprejme odgovornost za svoja dejanja. Brencetova zgodba je od takrat dalje v lokalnem okolju promovirana predvsem skozi ta stavek. Kulturno društvo Dovje-Mojstrana je 16. februarja 1991 premierno uprizorilo enodejanko o Brencetu *Kar sem rekel, sem rekel*, delo krajevnega turističnega in kulturnega delavca Franca Voge,¹⁶⁶ avgusta 2003 pa so na Brencetovi hiši odkrili še spominsko ploščo s temi besedami.¹⁶⁷

Več pozornosti je bil Suhi bajer deležen med obeleževanjem stoletnic dogodkov prve svetovne vojne, o lokaciji in njenih žrtvah je bilo objavljenih nekaj novih prispevkov. Ob tej priložnosti je bilo obelodanjeno tudi odkritje slavista dr. Milana Dolgana, ki je v več prispevkih zapisal, da spomenik, odkrit leta 1934 na Suhem bajerju, stoji še danes, le da je zaradi odročne, težko dostopne lokacije zapuščen in se ruši.¹⁶⁸ Ker se je na njem do danes ohranil napis *ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO*, je tudi eden redkih znanih še stoječih javnih spomenikov na Slovenskem, povezanih z dinastijo Karađorđević. Čeprav je zanimanje strokovne in laične javnosti za prvo svetovno vojno s seboj prineslo tudi obnavljanje starih spomenikov padlim v prvi

¹⁶³ »Ljubljana je postavila.« *Slovenski poročevalec*, 12. 10. 1952, str. 1.

¹⁶⁴ »V Trnovem je dal zgled zelenjadar Karel Kalin.« *Slovenski poročevalec*, 6. 9. 1950, str. 1.

¹⁶⁵ Felc, Vlasta. »Aljaževi zapiski o dovški fari.« *Delo*, 24. 3. 1979, str. 10.

¹⁶⁶ Dolgan, Milan. »Vedno aktualna drama o pokončnem človeku.« *Delo*, 20. 2. 1991, str. 7; D. Sedej. »Kar sem rekel, sem rekel.« *Gorenjski glas*, 22. 2. 1991, priloga. Za besedilo igre gl. *Ko je vojna*, str. 95–135.

¹⁶⁷ D. Sedej. »V spomin rojaku Aljažu.« *Gorenjski glas*, 2. 9. 2003, str. 4.

¹⁶⁸ Dolgan, Stoletnica, str. 14; Dolgan, Publikacija, str. 230–231; *Ko je vojna*, str. 148 in 159.

svetovni vojni in odkrivanje novih, pa se je spomenik na Suhem bajerju izmaknil širši pozornosti, tako da v času pisanja ostaja neobnovljen in nedostopen.

Slika 1: Spomenik danes (foto: Ivan Smiljanić)

Slika 2: Plošča na spomeniku danes (foto: Ivan Smiljanić)

Zaključek

Suhi bajer na ljubljanskem Golovcu je v slovenskem zgodovinopisju znan kot kraj usmrtitve (približno) 23 oseb, ki so jim avstrijske oblasti med prvo svetovno vojno zaradi protidržavnih izjav oz. dejanj sodile pred naglim sodiščem ter jim izrekale najhujše kazni. Žrtve so bile po vojni, v novonastali monarhični Jugoslaviji, uporabljene pri izgradnji nacionalne religije ter formiranju državotvorne mitske preteklosti. S poudarjanjem njihovega mučeništva je do izraza prišla tudi mračna preteklost brutalnega avstrijskega režima, ki je nastopala kot kontrast Jugoslaviji. Ustreljeni so bili s tem mobilizirani in instrumentalizirani za potrebe Jugoslavije, pri čemer se nihče ni pretirano ukvarjal z dejstvom, da za večino žrtev ni mogoče trditi, da so bile usmrčene zaradi jugoslovanske usmeritve, obenem pa so čustveni opisi likvidacij v tisku in leposlovju le redko temeljili na preverljivih podatkih in pričevanjih. Sintagma »Suhi bajer« je bila skozi 20. leta v rabi v vsakdanjem in političnem življenju Jugoslavije, kjer pa ni simbolizirala le okrutnosti nekdanjega avstrijskega režima, temveč se je zelo hitro preobrazila v sredstvo obračunavanja med samimi Slovenci. Simbol nesmiselnih smrti, ki naj bi služil kot opomin in deloval povezovalno, je v enaki ali še večji meri razdvajal. Bajer so Slovenci omenjali, ko so želeli sramotiti domnevno izdajstvo sonarodnjakov, ki so sodelovali pri usmrtitvah, pogosto pa se je pojavljal tudi v kontekstu očitkov pripadnikom SLS, ki naj bi z ovajanjem Slovencev prispevali k marsikateri smrti. Razprtije so spremljale praktično vse faze, skozi katere je šel Suhi bajer v medvojnem času, od lociranja grobov, identifikacije žrtev, prvih prekopov in svečanosti ob 1. novembru do odkritja spominskega obeležja in prekopa vseh posmrtnih ostankov na Žale. Hkrati so si številne skupine različnih političnoideoloških nazorov poskušale prisvojiti spomin na žrtve, na koncu pa je to uspelo Orjuni in odboru za postavitve spomenika, ki ju je povezoval Karel Kalin. Ker so njegove aktivnosti v temelju oblikovale videz ter urejenost, pa tudi javno podobo Suhega bajerja, je postal glavni interpret nacionalističnega okvira, v katerem bi morali – po njegovem mnenju in mnenju Orjune – Jugoslovani razumeti usmrtitve. Politična oblast, točneje ljubljanska občina, pri skrbi za bajer ni pokazala interesa, razlogi za to pa so bili očitno predvsem pragmatične narave, saj so zahvaljujoč Kalinovemu osebnemu angažmaju pri urejanju prostora prihranili marsikateri dinar iz občinske blagajne. Po drugi svetovni vojni je interes za Suhi bajer upadel. Časi, ko je omemba bajerja med Slovenci podžigala burna čustva, so minili. Niti stoletnice dogodkov prve svetovne vojne niso zadostovale za porast zanimanja za Suhi bajer, tako da spominsko obeležje, ki še vedno stoji na danes odročnem in zaraščenem predelu Golovca, spada med najtežje dostopne spomenike ljubljanske občine.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI_ZAL_LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. IV.

SI_ZAL_LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 1711, 2125, 2133, 2148, 2301 in 2302.

Časopisni viri

»25letnica mučeniške smrti.« *Slovenski narod*, 24. 8. 1940, str. 3.

»1914 – 1918 – 1924.« *Orjuna*, 8. 11. 1924, str. 2.

»Bela garda organizira okupatorjem ovaduško centralo.« *Slovenski poročevalec*, 24. 8. 1942, str. 5.

»Brence – Kromar.« *Kmetijski list*, 22. 12. 1921, str. 2–3.

»Brezimnim junakom v spomin.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 26. 11. 1934, str. 2.

Brnčič, Matko. »V spomin nacionalnih žrtev.« *Pohod*, 22. 12. 1934, str. 2.

»Častite spomin mučenikov.« *Jutro*, 24. 12. 1921, str. 2.

»Črne množice na grobovih.« *Jutro*, 3. 11. 1938, str. 3.

D. Sedej. »Kar sem rekel, sem rekel.« *Gorenjski glas*, 22. 2. 1991, priloga.

D. Sedej. »V spomin rojaku Aljažu.« *Gorenjski glas*, 2. 9. 2003, str. 4.

»Dan mrtvih.« *Jutro*, 3. 11. 1925, str. 3.

»Dan, posvečen spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1933, str. 2.

»Demokratsko narodnjaštvo.« *Slovenec*, 6. 10. 1921, str. 2.

Dolgan, Milan. »Vedno aktualna drama o pokončnem človeku.« *Delo*, 20. 2. 1991, str. 7.

»Duh nesrečnega kovača Kromarja.« *Kmetijski list*, 12. 1. 1922, str. 4.

»Dvajset let po streljih na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1937, str. 3.

»Ekshumirali.« *Slovenski narod*, 20. 12. 1919, str. 3.

Felc, Vlasta. »Aljaževi zapiski o dovški fari.« *Delo*, 24. 3. 1979, str. 10.

Firm, Miroslav. »Kdo je ovaduh?« *Slovenski narod*, 5. 3. 1925, str. 4.

»Grad govori o Miklavžu.« *Slovenski narod*, 24. 11. 1933, str. 2.

»Grad na grobeh Suhega bajerja.« *Slovenski narod*, 6. 11. 1934, str. 3.

»Grobovi tulijo ...« *Jutro*, 1. 11. 1924, str. 5.

»Grobovi tulijo ...« *Vojni invalid*, 1. 1. 1938, str. 2.

»Grobovi v sijaju jesenskega solnca.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1931, str. 3.

I. B. »Suhi bajer ...!« *Orjuna*, 29. 10. 1927, str. 1.

»Izpod sita.« *Slovenski narod*, 9. 8. 1939, str. 2.

»Jugoslavija na sedmem mestu.« *Slovenski poročevalec*, 17. 7. 1952, str. 6.

»Junakom v spomin!« *Pohod*, 1. 12. 1934, str. 4.

»Kamenit križ.« *Slovenec*, 18. 3. 1891, str. 3.

»Kdo pozna ovaduha?« *Slovenski narod*, 26. 2. 1925, str. 5.

»Kralj na Gorenjskem.« *Jutro*, 10. 5. 1922, str. 2.

»Kromarjev pogreb.« *Kmetijski list*, 27. 4. 1922, str. 3.

»Krvava justica (Konec).« *Jugoslavija*, 17. 12. 1918, str. 1–2.

Labacensis. »Rokovnjači na Kranjskem.« *Slovenec*, 14. 1. 1942, str. 5.

»Lep primer narodnega in človeškega čuta.« *Jutro*, 28. 12. 1921, str. 3.

»Leto 1914 in leto 1928.« *Jutro*, 29. 7. 1928, str. 4.

Levičnik, Josip. »Tri dni iz mojega življenja.« *Zgodnja Danica*, 28. 7. 1899, str. 237.

»Lipov dan.« *Jutro*, 4. 6. 1927, str. 4.

»Lipov dan.« *Jutro*, 10. 6. 1927, str. 4.

»Ljubljana je postavila.« *Slovenski poročevalec*, 12. 10. 1952, str. 1.

M. A. C. »'Glej, taki smo ...'« *Jutro*, 4. 11. 1923, str. 7.

- »Na božjih njivah.« *Slovenski dom*, 2. 11. 1937, str. 2.
- »Na dan Kromarjevega pogreba.« *Jutro*, 25. 4. 1922, str. 2.
- »Na grobovih ...« *Jutro*, 2. 11. 1928, str. 2.
- »Na grobovih naših dragih.« *Ponedeljek*, 3. 11. 1930, str. 2.
- »Na njivah večnega miru.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1928, str. 2.
- »Na Suhem bajerju.« *Glas naroda*, 3. 11. 1935, str. 3.
- »Na Suhem bajerju.« *Jutro*, 3. 11. 1935, str. 5.
- »Na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 2. 11. 1936, str. 2.
- »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1926, str. 1.
- »Na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1932, str. 1.
- »Na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Bojevniki*, 4. 11. 1933, str. 11.
- »Nagrobni spomenik žrtvam na Suhem bajerju.« *Slovenski narod*, 22. 2. 1927, str. 3.
- »Ne pozabimo!« *Domovina*, 3. 2. 1925, str. 2.
- nek. »70letnica Franje Tavčarjeve.« *Slovenski narod*, 7. 2. 1938, str. 4.
- »Nepotrebno razburjanje.« *Orjuna*, 7. 5. 1927, str. 4.
- »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 25. 2. 1925, str. 4.
- »Neznan grob na Suhem bajerju.« *Jutro*, 1. 3. 1925, str. 5.
- »O češkem vojaku, ki je bil ustreljen v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 26. 4. 1925, str. 2.
- »O žrtvah svetovne vojne.« *Slovenec*, 23. 8. 1939, str. 7.
- Odbor. »Odbor za postavitev spomenika žrtvam na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Jutro*, 4. 11. 1927, str. 8.
- Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 24. 10. 1925, str. 3.
- Odbor. »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Orjuna*, 12. 11. 1925, str. 2.
- Odbor Z. S. V. »Z. S. V. v Ljubljani.« *Slovenec*, 5. 9. 1925, str. 3.
- Odbor za oskrbovanje grobov. »Počastitev spomina padlih žrtev na Suhem bajerju.« *Slovenec*, 31. 10. 1929, str. 4.
- »Odbor za postavitev spomenika na 'Suhem bajerju'.« *Jutro*, 11. 6. 1927, str. 4.
- »Odkritje spomenika.« *Jutro*, 16. 1. 1927, str. 8.
- »Odlikovanje staroste Špira Vrankoviča.« *Jutro*, 12. 10. 1932, str. 3.
- Odsek 'Sokola' za prenos mučenika Kromarja v Črnomelj. »Prenos zemeljskih ostankov mučenika Kromarja.« *Kmetijski list*, 20. 4. 1922, str. 3.
- »Orjuna na gomilah.« *Orjuna*, 7. 11. 1925, str. 1–2.
- »Orjuna na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 4. 11. 1926, str. 3.
- »Orjuna Št. Jakob-Krakovo-Trnovo.« *Jutro*, 31. 10. 1925, str. 4.
- »Ovaduštvo.« *Domovina*, 30. 10. 1925, str. 6.
- Pfeifer, Vladimir. »Spomin.« *Orjuna*, 31. 10. 1925, str. 2–3.
- »Po smrti oproščena žrtev.« *Slovenski narod*, 10. 1. 1920, str. 3.
- »Počastitev spomina padlih na Suhem bajerju.« *Orjuna*, 5. 11. 1927, str. 2.
- »Pogreb † Ivana Brenceta.« *Slovenec*, 8. 10. 1921, str. 3.
- »Pogreb Iv. Brenceta.« *Novi čas*, 4. 10. 1921, str. 2.
- »Pogreb narodnega mučenika.« *Jugoslavija*, 5. 10. 1921, str. 2.
- »Polhov gradec.« *Kmetijski list*, 13. 7. 1922, str. 2.
- »Politični pretep – Bizjak co. dr. Pegan in tov.« *Jugoslavija*, 11. 11. 1921, str. 3.
- »Polna mera, strahovlada in klerikalizem.« *Jutro*, 9. 5. 1925, str. 2.
- »Postavitev spomenika na suhem bajerju.« *Slovenec*, 15. 5. 1927, str. 4.
- »Pot k ujedinjenju.« *Jutro*, 1. 12. 1921, priloga.
- »Praznik vseh rajnkih.« *Jutro*, 2. 11. 1940, str. 3.
- »Praznik vseh svetnikov.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1927, str. 1.

- »Pred desetimi leti.« *Jutro*, 9. 7. 1924, str. 2.
- »Prednjački tečaj zagorskega Sokola.« *Jutro*, 9. 1. 1931, str. 7.
- »Predsednik demokratske stranke g. Ljuba Davidović.« *Slovenec*, 23. 4. 1922, str. 3.
- »Prostovoljni strelec.« *Orjuna*, 14. 10. 1925, str. 3.
- »Prošnja do javnosti glede ustreljenih izza časa vojnega prekega soda.« *Jugoslavija*, 23. 2. 1921, str. 3.
- »Prvi november na pokopališču.« *Narodni dnevnik*, 3. 11. 1925, str. 3.
- »Radi razžaljenja kralja obsojen na eno leto ječe.« *Jugoslavija*, 9. 11. 1921, str. 3.
- Robida, Ivan (Johann). »Spomini policijskega komisarja.« *Tovariš*, 17. 2. 1966, str. 56.
- »Rodbina Brenceta.« *Slovenski narod*, 6. 2. 1919, str. 4.
- »Rodbina Kromarja.« *Slovenski narod*, 6. 2. 1919, str. 4.
- »Slike s Suhega bajerja.« *Jutro*, 29. 11. 1934, str. 4.
- »'Slovenija – zemlja absurdnosti'.« *Slovenski narod*, 27. 9. 1923, str. 3.
- »Slovesen pogreb narodnega mučenika Ivana Kromarja.« *Jutro*, 23. 4. 1922, str. 2.
- »Slovesnost na Suhem bajerju.« *Ponedeljski Slovenec*, 26. 11. 1934, str. 2.
- »Splošno nevoljo.« *Slovenski narod*, 5. 10. 1921, str. 4.
- »Spomenik Ivana Kromarja.« *Jutro*, 31. 10. 1926, str. 3.
- »Spominu mrtvih.« *Slovenski narod*, 2. 11. 1931, str. 2.
- Stražar, Anton. »Desetletnica smrti zavednega možaka.« *Domovina*, 17. 9. 1926, str. 5.
- »Strelci so proslavili Dan vstaje.« *Slovenski poročevalec*, 21. 7. 1952, str. 4.
- »Suhi bajer.« *Jutro*, 30. 10. 1926, str. 3.
- »Suhi bajer.« *Jutro*, 29. 4. 1927, str. 3.
- »Suhi bajer.« *Orjuna*, 30. 4. 1927, str. 2.
- »Suhi bajer.« *Slovenski narod*, 1. 5. 1927, str. 3.
- »Svoji k svojim!« *Orjuna*, 20. 5. 1923, str. 3.
- Tavčar, Dr. Ivan. »Nemci in dinastija.« *Slovenski narod*, 27. 4. 1918, str. 1.
- »Tudi to ga ne bo ustrašilo.« *Jutro*, 16. 7. 1924, str. 2.
- »Ulična propaganda za razne stranke.« *Jugoslavija*, 28. 11. 1920, str. 2.
- »Ureditev vojaškega pokopališča v Ljubljani.« *Vojni invalid*, 20. 11. 1930, str. 3.
- »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 31. 8. 1915, str. 4.
- »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 23. 10. 1915, str. 4.
- »Ustreljen po prekem sodu.« *Slovenski narod*, 2. 6. 1916, str. 3.
- »V dežju na Suhem bajerju.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 5. 11. 1934, str. 3.
- »V spomin I. Kromarju.« *Domovina*, 21. 4. 1922, str. 2.
- »V spomin narodnemu mučeniku.« *Domovina*, 7. 10. 1921, str. 1.
- »V svrhu lažjega agnosciranja ustreljencev na 'suhem bajerju' v Ljubljani.« *Naprej*, 4. 11. 1920, str. 3.
- »V Trnovem je dal zgled zelenjadar Karel Kalin.« *Slovenski poročevalec*, 6. 9. 1950, str. 1.
- »Vseh mrtvih dan ...« *Jutro*, 4. 11. 1924, str. 3.
- »Vseh mrtvih dan ...« *Pohod*, 29. 10. 1932, str. 1.
- »Vseh mrtvih dan.« *Slovenski narod*, 3. 11. 1925, str. 2.
- »Vseh mrtvih dan v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 4. 11. 1924, str. 2.
- »Vseh svetih dan na božjih njivah.« *Jutro*, 3. 11. 1926, str. 3.
- »Vsem poštenjakom in pravičnikom!« *Kmetijski list*, 17. 11. 1921, str. 2.
- »Vsi sveti.« *Jugoslovan*, 4. 11. 1930, str. 5.
- »Zadnja čast Ivanu Brencetu.« *Slovenski narod*, 2. 10. 1921, str. 4.
- »Zadnja nedelja – zlata nedelja?« *Slovenec*, 20. 12. 1944, str. 4.
- »Zborovanje bivših vojakov na Brezjah.« *Domovina*, 13. 8. 1926, str. 7.

- »Zločini avstrijske avtokracije prihajajo na dan.« *Prosveta*, 6. 2. 1920, str. 2.
 Zupanc, Lojze. »Vdova kovača Kromarja.« *Jutro*, 3. 7. 1930, str. 3.
 »Zverinstva okupatorjev.« *Osvobodilna fronta*, sredi decembra 1941, str. 4.
 »Žalna svečanost na Suhem bajerju.« *Jugoslovan*, 2. 11. 1931, str. 3.
 »Žrtve na 'Suhem bajerju'«. *Naprej*, 1. 1. 1920, str. 2.

Literatura

- Dolgan, Milan. Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih žrtvah. *Zgodovinski časopis*, 70/1–2 (2016), str. 228–236.
- Dolgan, Milan. Stoletnica Pehtovtove (Ivan Brenc) junaške smrti. *Mladika*, 9 (2015), str. 11–14.
- Hafner, Kristina, Franc Ločniškar. *Tretje slovensko berilo*. Ljubljana: Pokrajinska šolska založba, 1943.
- Hajdinac, Sara. *Delovanje Zveze slovenskih vojakov v času med svetovnima vojnama na Slovenskem: magistrsko delo*. Maribor: samozaložba, 2022.
- Kermavner, Dušan. O številu slovenskih justificarancev v prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 24/1–2 (1970), str. 93–97.
- Ko je vojna: dve drami*. Ljubljana: Amaliotti & Amaliotti, 2016.
- Kocmur, Janez. Cankar in delavske matere. *Koledar Cankarjeve družbe za navadno leto 1939*. Ljubljana: Cankarjeva družba, 1939, str. 42–64.
- Kramarič, Janez. Pogreb Ivana Kromarja leta 1922 v Črnomlju. *Rast*, 12/5 (2001), str. 452–456.
- Lamutova, Marica. Oj bratje, združimo se v delu! *Koledar Šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1926*. Ljubljana: Družba sv. Cirila in Metoda, 1925, str. 41–42.
- Levstik, Vladimir. *Pravica kladiva*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1926.
- Na Suhem bajerju pri Ljubljani počiva pozabljeni Ivan Kromar*. Črnomelj: Društvo Sokol, 1922.
- Pešak Mikec, Barbara. »Krvava justica«. V: Šega, Judita (ur.), *V zaledju soške fronte*. Koper: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Jesenice: Gornjesavski muzej, Tolmin: Tolminski muzej, 2015, str. 23–24.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Raztresen, Marjan, Daniela Zorko. *Najlepša mesta Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Robida, Ivan. Spomini na Suhi bazar I. 1915/16. *Kronika slovenskih mest*, 2/1 (1935), str. 9–15.
- Robida, Ivan. Spomini na Suhi bazar I. 1915/16. *Kronika slovenskih mest*, 2/2 (1935), str. 17–25.
- Smrekar, Hinko. *Henrik Smrekar, - črnovojnik*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1919.
- Svoljšak, Petra, Gregor Antoličič. *Leta strahote: Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.

SUMMARY

Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana

Ivan Smiljanić

Located beneath the hill Golovec in Ljubljana, Suhi Bajer is in Slovene historiography known mostly as the location of the execution of (approximately) 23 people who were tried and sentenced to death before the drumhead court for statements or acts against the state by the Austrian authorities during World War I. After the war, in the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, these victims were used in the formation of the national religion and of the mythic past that underpinned the state. By emphasising their martyrdom, the Austrian regime's dark, brutal past that acted as a contrast to Yugoslavia was highlighted. The victims were thus mobilized and instrumentalized for the needs of Yugoslavia, whereby nobody was interested in the fact that it cannot be said for the majority of the executed victims that they were shot due to their Yugoslav orientation. At the same time, emotional depictions of these liquidations in the press and in literary works were rarely based on provable data or eyewitness testimonies. The syntagm "Suhi Bajer" was used throughout the 1920s in Yugoslavia's day-to-day and political life. It symbolised the cruelty of the former Austrian regime and was, on top of that, transformed in a means of Slovene infighting. Slovenes brought it up when they wanted to shame their compatriots for having betrayed their fellow Slovenes by partaking in the executions. Additionally, Suhi Bajer was often put in the context of blaming members of the Slovene People's Party that were believed to have contributed to many a death with their informing. The Municipality of Ljubljana strove to find out the victim's data in the first years after the war. With the help of relatives and eyewitnesses, it managed to gather data for almost half the victims. The locations of a few graves were discovered at Suhi Bajer and, consequently, between the years 1919 and 1922, the mortal remains of these victims were transferred to their respective local cemeteries with simple or elaborate ceremonies. From 1924 onwards, the Organization of Yugoslav Nationalists (ORJUNA) organized annual memorial ceremonies at Suhi Bajer on 1 November. The ORJUNA and its member Karel Kalin in particular, who was most actively involved in the maintenance of Suhi Bajer and the organization of commemorations, thus appropriated the remembrance of the executed victims. The Municipality of Ljubljana did not show any interest in maintaining Suhi Bajer and managed to avoid the related cost due to Kalin's activities. In 1927 Kalin co-founded and helmed a committee for erecting a memorial commemorating the victims, which was unveiled in a ceremony on 25 November 1934. The remaining victims were transferred to the ossuary holding the remains of victims of World War I at the Žale cemetery. The interest in Suhi Bajer faded away after World War II and, consequently, this site and the memorial lie abandoned and are difficult to access.

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565